

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1937

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՇԱՏ ՃԻՇԴ ՄՏԱԾՈՒՄ ՄԸ

Ուշադրաւ այն յօդուածաշարքին մէջ, զոր Պ. Գէորգեան, Կիպրոսէն, վերջերս հրատարակեց Գահիրէի «Արեւ»ին մէջ, իբրեւ ողջամիտ դատում ամենէն աւելի հաճելի թուեցաւ մեզի իր այն տեսութիւնը, որով եկեղեցւոյ, այսինքն Հայ Եկեղեցւոյ Բարեկարգութիւն ըսելով կը հասկնայ եկեղեցականներուն պատրաստութիւնը իրենց կոչումին և ասպարէզին, ինչպէս և կրօնական դաստիարակութիւնը դպրոցներէն ներս և ժողովուրդին մէջ, այսինքն ամբողջ ազգին քրիստոնէական կեանքի մշակումը իր եկեղեցիին ճամբով:

Ու կը խորհիմք որ եթէ, փոխանակ իր յօդուածներուն կէսէն աւելին մէջ բողոքականութեան վրայ յամենալու, այդ մասին մանաւանդ զրաժ ըլլար աւելի զխաւորուած և դասաւորուած ընդլայնումով մը, ո՛չ միայն աւելի հաւատարիմ պիտի մնացած ըլլար իր վերնագրին, այլ նաև աւելի օգտակար ծառայութիւն մը պիտի մատուցած ըլլար ազգին ընդհանրութեան համար յաւէտ շահեկան նիւթի մը լուստարանութեան. — կ'ընենք այս դիտողութիւնը՝ ի պատիւ զարգացած և իր ազգին և եկեղեցիին զգացումն իր մէջ շերմ պահած մտաւորականին, զոր անձամբ ճանչցած ենք Պ. Գէորգեանի մէջ:

Բարեկարգութեան խնդիրը այժմէական ըլլալէ աւելի՝ մշտական և, թո՛ղ շատ մեծ չթուի այս բառը, յաւերժական է մեզի համար. միշտ գոյութիւն ունեցած է, և պիտի չդադրի բնաւ ունենալէ: Իր եկեղեցիին զգացումն ունեցող ժողովուրդի մը համար ոչինչ աւելի բնական է քան զայն իր հոգեկան և բարոյական կարիքներուն համընթաց և համապատասխան դրութեան մը մէջ տեսնելու իրձը. և եթէ կարելի չէ եղած, ինչպէս կը կարծուի առ հասարակ, հարկաւոր չափով մը զոհացում տալ անոր, պատճառն է ազգին դարաւոր կեանքը, քաղաքական և ընկերային դժբախտութեանց և մշտական ցրուածութեան իր վիճակովը:

Բայց յառաջ քան այդ կէտին հասնիլը, այսինքն ըսելէ առաջ թէ մեր եկեղեցիին համար այժմ զէթ անհրաժեշտ կարիք կա՞յ արդարեւ բարեկարգութեան, կ'ուզէինք նախ շեշտել այն տարբերութիւնը, զոր իրաւամբ կը մատնանշէ Պ. Գէորգեան, իրարմէ գատորոշելով վերանորոգութիւնն ու բարեկարգութիւնը: Առաջինը՝ հայերէնի վերածուած ձևն է Ֆրանսերէն բառերէն բառին, որ երբեմն, թերևս աւելի ճշգրտանութեամբ, վերակազմութիւն ևս թարգ-

մանուած է մեր մէջ, Եւրոպական այդ բառը սկիզբէն մեր մէջ գործածուած է «բողոքականութիւն» նշանակութեամբ, այն մտածումով թէ այս վերջինին հիմնադիրները, դժգոհ կաթողիկէ քրիստոնէութեան վրայ դարուց ի դարս համաբարդուած դաւանական ու ծիսական նորութիւններէն, ուզած են իւր թէ նախնական եկեղեցւոյ հաւատքին ու պաշտամունքին պարզութեանը դառնալ, իսկ բարեկարգութիւն բառը, բուն հայերէն բառ մըն է, որ կը նշանակէ եղած կարգին բարւոք պահպանումը. գրեթէ հոմանիշ՝ կարգապահութեան (discipline)։

Եւ սակայն մեր մէջ, շատոնց, նոյն իսկ հայ բողոքականներու գրչին տակ, «բարեկարգութիւն» բառը գործածուած է réforme (վերանորոգութիւն) իմաստով, սխալմամբ անշուշտ։ Ու այդ սխալն ինքնին, հետեանք «վերանորոգութիւն» բառին չլինելուն մեր լեզուին մէջ, կը ցուցնէ ինքնին՝ այդ բառին ներկայացուցած եկեղեցւոյն տական զաղափարին բողոքական առումով անզոյութիւնը մեր մէջ։ Այլ մտածումն է որ կը ծնի բառը. երբ չկայ բառը, այդ կը նշանակէ թէ չէ եղած զաղափարը։

Արդ, եթէ երբեմն երբեմն «բարեկարգութիւն» պահանջողները այդ բառով կը հասկնան «վերանորոգութիւն», այսինքն նահանջ դէպի հին անցեալը, մեր կարծիքով անկարելի է այդ. ժամանակը ետ չի դառնար. ու ժամանակին հետ հարկեցուցիչ հանգամանքներու մէջ բանականութեան և ողջմտութեան կատարած աճումի և զարգացումի փոփոխութիւնները յեղաշրջելը անհեթեթութիւն է պարզապէս։ Խօսքը դաւանանքին մասին չէ անշուշտ այստեղ. անոր յառաջդիմութիւնը իր ինքնապահպանումէն այսինքն ակունքէն ստացած իր նախկին յատկութիւնը պահելուն մէջ է արդարև։ Ու մեր եկեղեցին, աշխարհ գիտէ, ամենէն պահպանողականն է այդ մասին, իբրև հեռեկող երեք առաջին ժողովներուն միայն դաւանութեան։ Խնդիրը, հոս, կը կայանայ այդ հաւատքին պատեանը կազմող եկեղեցական, պաշտամունքային, կարգապահական եւայն սովորոյթներուն մէջ. կարելի՞ է պահանջել որ ատոնք ամէնը ունենան այն ձևը և կատարուն այն կերպով զոր ունէին և որով կ'ըլլային անոնք ի սկիզբն քրիստոնէութեան... — Իսկ եթէ բարեկարգութիւն բառը պիտի առնունք իր բուն հայեցի իմաստին մէջ, այսինքն իրեւո թարմ կարգին պահպանումը, անոր պէտքը միշտ և այժմ աւելի քան երբեք կայ արդարև։

Ամէն ինչ որ ունեցած ենք և ունինք ցարդ, իբրև կարգուկանոն կրօնական և եկեղեցական կեանքի, պաշտամունք, ծէս, սովորութիւն, աւանդութիւն, երգ, արարողութիւն, իրաւունք, օրէնք ևայն, մեր նախնեաց իմաստութենէն այնքան բանաւոր կերպով են տնօրինուած, իրապէս այնքան «բարւոք կարգ» մըն են անոնք իրենց ամբողջութեանը մէջ, որ որքան աւելի մօտէն և իրենց ներքին կապակցութեանը մէջ ճանչնաք զանոնք, այնքան աւելի պիտի սքանչանաք այն ոգին վրայ որ ծնած և պահպանած է զանոնք։ Այդ ոգին, իր խորքին մէջ, առանց մին միւսին փասելու բնաւ՝ ճշմարտապէս քրիստոնէական և ազգայնական միանգամայն, այնպիսի օծութիւն մը տուած է մեր ամբողջ կրօնական զբաղանդութեան և մեր եկեղեցական աղօթքներուն ու օրհներգներուն մանաւանդ որ, ինչպէս բազմաճիւղէ հայագէտ բոլանդեան մը տարի մը առաջ հոս անձամբ հաւատածք մեզի, արևելքի պզտիկ քրիստոնէայ ազգերուն մէջ ամենէն սրտազրաւն ու մեծարժէքն է մերինը։ Այդ ոգին, դարձեալ, այն-

պէս մը կերպաւորած է մեր պաշտամունքը, ծէսը և արուեստը, ա՛յնպիսի դաշն համեմատութեամբ մը շաղած՝ հիւսած է անոնց մէջ միսթիք կրօնազգածութիւնը և կեանքի լուրջ ըմբռնումը որ, ինչպէս շարունակ վկայած են այստեղ այցելող եւրոպացի մտաւորականներ, Ժողովարարելի է անոնց տուած շինիչ և բարձրացնող տպաւորութիւնը: Նոյն այդ ոգին է եղած նմանապէս ներշնչողը մեր եկեղեցական կանոնադատութեան և ազգային օրէնքներուն, որոնց շնորհիւ այս ժողովուրդը կրցած է պահել իր նուիրապետական դրութիւնը եւ կրօնական և ազգային կեանքի բարոյականը, հակառակ քաղաքական տագնապններէ իր մէջ յառաջ եկած անվերջ վերելմանը:

Ինչ որ տուած են մեզի մեր նախնիք այնքան իմաստութեամբ և սիրով, «բարի» եղած է միայն, օգտակար և զեղեցիկ միանգամայն, իբրև դրութիւն, իբրև կազմ և իբրև կեանք: Իսկ ինչ որ ունինք այժմ մեզի տրուած այդ ամենէն, կարելի է ըսել՝ նոյնն է յրնդհանուրն, բացի դիպուածաւ աւելցած եւ պատահաբար թափած ինչ ինչ մանր մասերէ, որոնցմով չէ եղծուած սակայն ամբողջին նկարագիրը:

Մեր խորին համոզումն է թէ, մեզի համար, բարեկարգութիւնը մեր այդ ունեցածը իր բարուք վիճակին մէջ պահելու ջանադրութիւնը միայն պէտք է ըլլայ, ամբողջին մէջ մի մասը ինքն իր մէջ և ամէնքը իրենց միասնականութեանը մէջ պահպանելով մաքուր և սովոր, որպէսզի հնար ըլլայ իրագործել իրենցմով կէտադրուած նպատակը, որ է ազգին հոգևոր կեանքին բարգաւաճումը:

Բայց այդ բանին համար անհրաժեշտ է երկու բան. հարկ է, նախ, որ ըլլայ իր կոչումին պիտակցութիւնը ունեցող և իր ասպարէզին համար պատրաստուած հոգևորականութիւն մը. և յետոյ, հոգևոր մշակոյթի ընդունակ ժողովուրդ մը: Առանց այդ երկու պայմաններուն լրացումին, անկարելի է բարեկարգութիւնը. ահա թէ ինչո՞ւ համար արդարապէս գնահատելի կը գտնենք Պ. Գէորգեանի տեսութիւնը, երբ կը խորհի թէ բարեկարգութեան կարեւորագոյն տարրերն են եկեղեցականն ու ժողովուրդը, իսկ այդ երկուքը իրենց պարտաւ կանոնութեան բարձրութեան վրայ պահելու միջոցները՝ կղերին կրթութիւնը եւ ժողովուրդին կրօնական դաստիարակութիւնը:

Միւս ամէնքը, կուսակրօնութեան խնդիր, լեզուի հարց, պաշտամունքի երկարութիւն, քառաձայն, կային, կարեւորութեան տեսակէտով կը մնան յետնադոյն աստիճաններու վրայ: Ասոնցմէ և ոչ մին կրնայ ունէ չափով նշանակութիւն ունենալ ժողովուրդը իր կրօնքին եւ եկեղեցիին համար տաքցնելու խնդրոյն նկատուման առթիւ:

Մենք պէտք ունինք անուցումի եւ կազդուրումի միջոցաւ բուժումի կերպին, որ մեր հասկցած բարեկարգութիւնն է, և ոչ թէ վերանորոգումին, այսինքն réformeին, որ վիրահատութեան կերպն է:

Եթէ մարմինին վատոյժ լինելուն հետեանքով խոյլեր կը գոյանան, խօհական կը համարուի դնաակէն աւելի սնունդին դիմել:

Ու անուցումին զերազանց եղանակն է հոգևորականներու կրթութիւնը և ժողովուրդին կրօնական դաստիարակութիւնը:

Բայց կ'արժէ անդրադառնալ դեռ այս հարցերուն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

«ԸՍՈՒ ԱԾԸ»

(ՊԵՆՏԵԿՈՍՏԵ)

(ԳՈՐԽՔ Բ. 1-21)

Հոգեգալստեան հրաշքը հասկնալի ընծայող ապացոյցներուն մեծագոյնը այն խօսքերուն մէջ է զորս Պետրոս, առաքելայնեան հրիցագոյնը, ուղղեց այն օրը վերնատան մէջ հաւաքուած բազմութեան: «Այս գէպքը, կ'ըսէր ան, որ իր արտա-կարգ բնութեամբը ձեռնէ շատերուն զարմանք եւ սքանչացում կը պատճառէ, եւ ուրիշներուն առեղծուածային եւ նոյն իսկ ծիծաղելի կը թուի, անլուր բան մը պէտք չէ երեւի ձեզի. անոր մասին խօսուած է կանխառ. յըսուած է». (այս է որ ասացաւ)». ու իր միտքը արագ սլացքով մը կ'անցնէ մինչեւ Յովէլի տեղիքը, որուն մէջ, մարգարէն՝ հոգւովը մեխական խտւալին անկկառայց՝ չ'է թէ ուրիշներուն պէս անոր մէջ կը տեսնէ քաղաքական փոքրե-րու կամ նիւթական երջանկութեան մը հեռապատկերը, այլ բոլորովին հոգեւոր եւ բարոյական վիճակ մը, հեղուժը սուրբ ոգիի մը, այնքան առատօրէն բաշխուելով ամէնուն՝ որ ամբողջ ժողովուրդը, ամէն հասակի ու դասակի իր մարդերովը մարգարէներու հասարակութիւն մը կը դառնայ, ու քանի մը անհատներու մենաշնորհուած երկնային պարգեւը կը լինի ժառանգութիւնը բովանդակ ազգին:

Առաքելային մտածութեանը մէջ Պենտեկոստէի օրուն իր հոգեկան փորձառութեան նոյնացումը Հին Կտակարանի մարգարէութեան հետ՝ իր իմաստն ունի. ան կը նշանակէ սա իրողութիւնը թէ քրիստոնէայ սերունդը, իր առաջին օրերէն, վարժուած էր Հին Ուխտը նկատելու աստուածային խոստում մը՝ ծրագրի մը, որուն կատարումը՝ գործադրութիւնն էր նոր Ուխտը: Ու մարգարէին վերագրուած պաշտօնը յետինսը (վերջին օրերը), այդ բառերուն՝ Յովէլի Հին Կտակարանեան ընազդին եւ թարգմանութեանց պակսելուն համար նոյն իսկ, քրիստոնէական ըմբռնումով նոր իմն վրդուն ժամանակի է, այսինքն թուա-

կանը իրականացման Աստուծոյ արքայութեան, ճշմարիտ մեխական թագաւորութեան, որ, այդ օրը, Ս. Հովգոյն իշուարն միջոցաւ իրականացաւ եկեղեցւոյ հաստատութեան մէջ:

Այլայնուհետեւ, աւետարանական կեանքի բարգաւաճման մէջ ի հանդէս եկած ամէն մէկ յառաջդիմութիւն, ճշմարտութեան ճամբուն վրայ կատարուած մէն մի քայլ-լսփոխի, քրիստոնէան նայելով ետ՝ դէպի Հին Տնտեսութեան ստուերական խորհուրդները, իրաւունք զգաց ըսելու իւրովի. «այս եղածը այն ըսուածն էր. ամէն առաքեալ կամ աւետարանիչ իր խօսքին մէջ հիւսեց մարգարէական տեղիք մը. Ն. կեղեցիկն մէջ ամէնքը տեսան Տապանակին ու Տաճարին ուրուագիծը, խաչի Զոհին մէջ՝ Նլքի գառին արիւնը, ձկնորսներու խումբին մէջ՝ հովիւներուն հոյլը, ու քրիստոնէական կեանքի ե քաղաքակրթութեան անդուլ եւ անվերջ եռուզեղին մէջ՝ հեղուած ոգիի մը անսպաս շնորհաբաշխումը:

Եւսովն ու ըսուածը. ամէն եղած գործ, որպէսզի զիպուածն պատահումէն դուրս մնայ, հարկ է որ նախապէս ըսուած ըլլայ. ուրիշ բացատրութեամբ, ամէն բան աստուածային ծրագրի մը իրականացումը պէտք է ըլլայ մարդուն կեանքին մէջ:

Հաւատքը իր հիմունքին ապահովութիւնը պէտք է գտնէ ոչ թէ լոկ ներքին եւ սրբազործուած փորձառութեան մը, այլ նաեւ ու մանաւանդ Գրուած խօսքին աստուածային ստուգութեանը մէջ: «Սուրբ Հովգոյն՝ Նկեղեցւոյ միջոցաւ կատարած մէն մի գործի պատմութեանը մէջ, կ'ըսէ քրիստոնէայ մատենագիր մը, ճշմարտութեան գրուած խօսքն է որ կը հաստատուի ե կը վկայուի, իրեւ աստուածային խոստում կամ դաշինքը:

Ոչինչ կրնայ լինել առանց Անոր Հոգեւոր ուսուցումին գերազանց մեթոտն է անկաւ. եթէ Բանը ճարտարանար, մարդիկ՝ որոնք միշտ նշանի մը կը կարօտին համոզուելու համար՝ պիտի չկարենային հաւատալ Աստուծոյ: Որպէսզի մարդս իրական արժէք մը ներկայացնէ, պէտք է որ հոգեւոր շունչ մը ըլլայ իր ներքին, իրեւ վերուստ իշած թափուած խորհուրդի մը խօսուն արտայայտութիւնը: Հաւատացեալին կեանքը իր բոլոր կողմերուն վրայ

պէտք է կարենայ ներկայացնել Ս. Գրքով ըստած սկզբունքի մը գործադրութիւնը. իր կրած ամէն մէկ տառապանքի մէջ՝ համա-կերպութեամբ, իր ունեցած մէն մի յաջողութեան մէջ՝ լրջութեամբ, պէտք է կարենայ ան ըսել. «Այս է որ ըսուած է»։ յայտնիքն ամէն տառն ինքզինքն զգայ ենթարկեալ մը աստուածային կամքին։ Այդ կերպով է միայն որ իր կիանքը բարիք մը պիտի ըլլայ ոչ միայն իրեն՝ այլ նաեւ այլոց համար, զի «ամէն փրկուած հոգի» Աստուծոյ ապացոյց մըն է անհաւատ այս աշխարհին մէջ։

Թ. Ե. Գ.

ԱՂՕԹՈՂԸ

(Ա. ԿԻՐ. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ)

(ՅԱԿ. Ե. 16-20)

Աղօթքին չէ որ կ'երթայ Առաքեալին նայուածքը այս փոքրիկ հատուածին մէջ, այլ աղօթողին։ Որովհետեւ զօրութիւնը՝ զոր ստուգապէս ունի իր մէջ աղօթքը, իրեն կուգայ ոչ թէ իր բառերէն, այլ այն անձէն՝ որուն հոգեոյն բոխումն է ինքը։

Գրուած, արտաստուած կամ երգուած խօսքին մէջ չի կրնար ըլլալ արդարեւ աղօթքին արժէքը, եթէ այդպէս լինէր, չար մարդոց աղօթքները, որոնք յաճախ այնքան սրտազարւա կը թուին իբրեւ իմաստ եւ իբրեւ արտայայտութիւն միանգամայն, ամենէն մեծարժէքները և հզօրները պիտի ըլլային։ Այդպիսի սխալ դատումն մը ըզգուշացնելու համար է անշուշտ որ առաքեալը աղօթքին ոչ միայն անհարկելի անմիջական յետոյ կը շէշտէ «աղօթք արդարոյ՝»։ Արդարեւ, այսինքն մաքուր սիրտ և սուրբ խղճմանք ունեցող, իր մտածմունքը Աստուծոյ խոկումով միշտ լուսաւորող անձին աղօթքն է միայն զօրաւոր։

Գաղափարը այսպէս ճշգրիտ է վերջ, առաքեալը կ'անցնի օրհնակով ևս հաստատել զայն։ Իր յիշողութեան մէջ կենդանացած կը զգար անտարակոյս մեծ աղօթողները, որոնց հանդիսարանն է Հին կըթափարանը, և որոնց յիշատակին տպւումը իրական երկար ատեն տեւական եղած էր Իսրայէլի սրտին մէջ։ Մովսէսը ու Սամուէլը

զխաւորաբար, որոնց համար կ'երգէր Սաղմոսը (ՂԹ. 6) թէ երբ կը կանչէին Աստուծոյ, կ'ընդունուէր միշտ անոնց աղերքը։ Ընդհանրապէս կ'ըլլար իրենց, թէն վրէժ-խնդիր նաեւ իրենց գործերուն, և Յուդիթը, այդ էնք այրին՝ զոր Աստուծոյ և իր ազգին սէրը զրկեցազնացուցեր էր իր ժողովուրդին կեանքին ամենէն բախտորոշ մէկ պահուն։ Երեքն ալ, առաջինը՝ իբրեւ ազատաբար, առաջինորդ և կազմակերպող, երկրորդը՝ իբրեւ մարգարէ և զատաւոր, երեսական և քաղաքական մեծ կազմակերպիչ, երրորդը՝ զարմանահրաշ յայտնութիւն, որուն մէջ պիտի փառաւորուէր զօրութիւն ի տկարութեան՝ սկզբունքը, հրեքն ալ արդարեւն էին եղած, այսինքն անհատներ՝ որոնք ձգտեր և կարեւորութեան սահմաններուն մէջ յաղողեր էին իրազօր-ծել իրենց ցեղին բարոյական խեղալը, վասնզի զօրաւոր եղած էին նախ իբրեւ աղօթքի՝ յետոյ իբրեւ զօրծի մարդեր։

Իր մտածութեանը մէջ, առաքեալը անոնց շարքին վրայ է որ կը գնէ Եղիան, Հին Կտակարանի ամենէն հայակապ դէմքերէն ուրիշ մը, որուն պաշտօնը եղած էր, ամենաւորաբար, մաքսաւիլ Իսրայէլի կեանքին մէջ օրէօր աւելի ճարակ գտնող կռապաշտութեան դէմ, և որ կատարեց այդ զօրծը աննուաճ քաջութեան եւ անփորձ հաւատքի ամենամեծ արդիւնքներով։ Եթէ անիկա յաղողեցաւ իր այդ զօրծունէութեան մէջ, եթէ կրցաւ երկինքէն հուր իջնցնել՝ Բահաղու քուրմերը շուարեցնելու համար, եթէ կրցաւ կենդանացնել այրին մեռած զաւակը, և աղիւլ ընութեան անյոգ օրէնքներուն վրայ, ատոր զաղտնիքը՝ անոր հոգեւի աղօթող մը լինելուն մէջ պէտք է փնտռել։

Ինչպէս Մովսէսի, Սամուէլի և Յուդիթի, նոյնպէս Եղիայի կեանքին մէջ չենք կրնար գտնել բոլոր մը, ուր անոնք զօրծել է առաջ, աւելի ճիշդ՝ գործել կարենալու համար, աղօթած ըլլաւ նախ, անընկատ՝ բարեղէտ՝ անկեղծ և սուրբ նուիրումի մը անթերի ինքնաբերականութեամբ։

Աղօթքին զօրութիւնը անտարակիւ է. բայց պէտք չէ երբեք սոսնալ թէ այդ զօրութիւնը կախում ունի աղօթաբարին հոգեկան տրամադրութիւններէն, և մանաւանդ անոր հաւատքին որպիսութենէն։

Աղօթողը պէտք է լինի անկեղծ և երկեղած (Սղմ. Ճնե. 18, 19), ոչ երբեք ամբարիշտ (Առակ. Ժե. 23), պէտք է նաև արատաւորուած ըլլան ձեռքերը՝ որոնք վեր կը բարձրացունին աղօթքի ատեն (Ա. Տիմ. Բ. 8)։ աղօթողը պէտք է լինի ճշմարիտ հաւատացեալ (Մտթ. ԻԱ. 21, 22), պէտք է լինի անվերապահ՝ Աստուծոյ սիրոյն մասին իր ունեցած վստահութեան մէջ (Ա. Թովհ. Ե. 14, 15), պէտք է լինի երկմիտ և վարանոտ (Թակ. Ա. 6, 7)։

Պէտք է անտեսել բնաւ թէ ճշմարիտ աղօթողները հոգեկան մեծութիւններ էին

խկապէս։ բայց այս մտածումը հարկ է ուր տոսկում պատճառէ մեղի, կարծել տալով թէ անհաւասարելի են անոնք։ Ձեզիւ մարդ էր իբրեւ զմեզ չարչարելիս։ Անոնք մեզի պէս, այսինքն նոյն բնութիւնը ունեցող մարդեր էին, բայց կարողացան հրաշքներ գործել բարոյական և ֆիզիկական կեանքին մէջ, որովհետեւ զիտցան և կրցին աղօթել, աղօթող ըլլալ։ Աղօթող ըլլալուն կամքն է որ մարդուն մէջ կը բանայ մեծութեան եւ զօրութեան սկիզբը, ճշմարիտ և մեծագոյն աղօթողները միայն կրնան լինիլ մեծ եւ իրական գործիչներ։

Թ. Ե. Գ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԳԴԱՂԻՆԱՑԻ

Երբ Մագգաղինէ լռեց թէ մարդերը իր խօսքերուն
Կենքարկէր հրաշուի մի երիտասարդ, պարզ ու գեղանի,
Անոր համար կոյսը խօլ՝ գիւեքներ մնալէ վերջ անուոն,
Ցանկաց դժոխային իր հրաշքներուն ենթարկել զանի։

Սոսկ գոռոզութիւն, Եւայի դըստեր գոռոզութիւն լոկ,
Կը ներքնէր զայն. ու Աստուծոյ հետ չափուիլ ուզելով
Ճամբայ ելաւ ան, հրաւառ աչքերով, սիրտն հրաբարբոբ.
Եկաւ անոր, ոյր վրայ հիացեր էր երազախրոով։

Կը յուսար շինել ան իր մագիքէն խառնեա՜ ռսկեթել,
Անոր ոտներուն, ձեռներուն, հոգւոյն համար մի կապանք.
Սասանին յաղթողը միթէ կըրնա՞յ կընոջ մ'ալ յաղթել.
Ու, գողըրդալով գոռոզութենէն, մըրմընջեց, «Երթա՛նք»։

Եկաւ ան. առջեւը խոնարհելով անոր, ըսաւ. «Տէր,
Թո՛ղ որ ոսկերուդ վրայ մերկ հեղում անոյշ բուռումներս».
Ու, խաբէօրէն, կը պարզէր անկեղծ նայուածքի ձեւեր,
Մինչ հոգին ըմբոս ու ապերասան կը մընար իր ներսն:

Յիսուս, խաղաղիկ, ժըպտեցաւ ի սես գոռնիկ այդ սուսին.
Ու, զրիտօր, զըւաւ թոյլ — ընդունելով ճշուածք իրեն —
Որ սարսուռոյ մարմնոյն վրայ մուսկն ու նարդոսն անուշահոտին.
Բայց միտէն կ'ըսէր. «Աստուած իմ, փրկես' ըզմեզ ի չարէն:

«Ձգայական սիրով ինծի գալ ուզողը թո՛ղ գայ, գա՛յ ինքն,
Իր գորովանքին ամբողջ քննականովն ինծի ելլէ թո՛ղ.
Բոլոր համբաներն վարի կուգան հուսկ յետոյ իմ երկինքն,
Քանի որ քու ձե՛ռքդ եղաւ հոգին նիւթին հետ կապողն»:

Ու նըւանելով Տաժանքն ու սարսուռը իր ջիղերուն,
Որ իր ոսկերուն վրայ կը վազէին Տաճ հեւքի մը Տակ,
Յիսուս երազն իր կը շընչէր սիրքը Մագդաղիմացւոյն,
Որ, յուսիկ, քակեր էր իր վարսերուն հիւսքը բովանդակ:

Ի զուր սա անոր մերկ ոսկերուն վրայ փըռեց իր բերանն,
Գարեապարներէն մինչեւ բոյքին ծայրը պագաւ մէկ մէկ.
Աչքերը երկինքն, արեւին դարձած, կը մըսածէր ան.
«Փըրկե՛նք ինձ զըպչող միսին մէջ գերի ինկած սա սիրսն հե՛ք»:

Ու այդ մարմնեղէն համբոյրին ներքեւ, ոսկերը Տէրոջ
Կը նանանչէին ծըռած այս կընոջ երեսին վըրայ,
Որ, կանգուն, ուղիղ մըտով, ի վերջոյ, ըսաւ անգողողոջ:
«Ա՛խ, յաւերժին մէջ ես պիտի սիրեմ ըզմեզ, Տէր, մեղա՛յ»:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ»

Գրեց՝ ԱՐՇԱԼ ԱԼՊՈՅԱՆՆԱՆ,

սպար. Գաղիլեո(*) :

Միայն Բենետիկոտեանէ մը, կամ, ինչպէս Եղիա պիտի ըսէր իր ժամանակին, Վենետիկեանէ մը կրնար ոպատուել մեծ ութթամայ 2256 էջնոց լիթիթիբով ծաւալով և բազմաթիւանդակ պատուանդանքներով այն հատարը, զոր Պ. Արշակ Աւսոյանեան գրած է, իբրեւ հնախօսական՝ պատմագիտական և վիճակագրական ուսումնասիրութիւնն Կեսարիոյ, առիթի հիշտ Հայ-Կեսարիոյ կամ Կեսարահայութեան մասին, հնագոյն դարերէն սկսեալ մինչև մեր օրերը: — Եթէ մինչև անց զմիւսն ընդարձակ մասերէ բաղկացած այդ մատենը գիրք մը ըլլալէ առիթի համագումարին մըն է սակայն, կամ բուն իսկ մատենադար մը, Ձի եթէ ուսուցողական ութթամայ կազմով և հասարակ տպագրութեամբ հրատարակուէր ան, պիտի ունենայինք առիթի քան տարւ հասոցները, իւրաքանչիւրը շուրջ 350 էջ թովանդակութեամբ: — Մատենախօսականի մը սահմանը շատ անձեւէ է բաղմաթիւ և բազմաթիւգուն մասնապիտական ուսումնասիրութիւններու և հանրագիտարաններու, անհամար լիթիթիբու և հանդէսներու, բազդիւրազ ձեւագիրներու, թղթակցութեանց և անօպտանձնական տեղեկութեանց հայն աղբիւրներէ աշխնող երկայնմութեամբ թաղուած, սքանչելի յիշողութեամբ և մեթոտով զասուսուրած այսպիսի կոթողական գործի մը մասին զազախար մը տալու համար. բայց այդ սեռին պատկանող մեր ներկայ գրականութեան մէջ այժմ իրաւամբ բարձրագոյն տեղը գրաւու պիտի երկին կարևորութիւնը այնքան մեծ է, որ անհերքելի պիտի ըլլար Սիմոն մէջ անյիշատակ թողուլ զայն: — Ներքէն է, ինչպէս ակնարկուածու վերեւ, Հայ-Կեսարահայ կամ Կեսարահայութեանը, անցնալին և ներկային մէջ. կամ, իր բառով, Կեսարահայը՝ Արշակեոյ տոբը և Արշակեոէ հետու: և Արշակեոն մշակած է իր նիւթը, ինչպէս իրեն նման պատմագէտ մը և բանահմուտ մը միայն պիտի կարենար ընել, խորութեան և լայնութեան այնպիսի

չափերու վրայ, որոնցմով միայն պիտի հնար ըլլար վերկենցաղել մնած անցեալ մը, և վերահաղմել ցիրուցանուած ներկայ մը: — Կեսարացին, սակայն, ինչպէս հանրային զգացման նշնպէս և իր ըմբռնումին մէջ, սոսկ Կեսարաքահակ հայը է, այլ Կապադովկեան հայութիւնը աւելորդ. ու Կապադովկեան Փոքր Ասիոյ այն աշխարհամասն է որ հայերէն քնակաւորուած է ոչ թէ քանի որ զարեւէ ի վեր, այլ Հայութեան պատմական ժողովուրդ մը զարձած օրէն սկսած, և առիթի առաջ նոյն իսկ Այս պատճառաւ իր կարկիւրին ծիրը կը շրջանակուի այնքան տարածութեան վրայ, որքան պիտի առնէր թերևս Արգէոսի ծայրէն նայող աչք մը, այսինքն այդ լեռան հիւսիսէն մինչև Ալիո և հարաւէն մինչև Տաւրոսեան կիրճերը: — Հառնալու համար ժողովուրդը՝ պէտք է հանչնալ միշտայլը և ժամանակը. Լափաղանց հասարակութիւն այս սկզբներէն՝ Արշակեան երբեմն գլխի պտոյտ տուող մանրամասնութիւններով՝ կ'ընդարձակուի որքան երկրին քնադարձութեան և ազգագրական հանգամանքներուն նոյնքան անոր քաղաքական պատմութեան և ընկերային, կրօնական, լեզուական և այլ պայմաններուն վրայ: Իրեն անձանթէն ոչ մէկը օտար և ազգային հեղինակութիւններէ, որոնք զայլած են Մերձարար Արևելքի կամ Փոքր Ասիոյ վերաբերեալ պատմաքննական բանասիրութեան հարցերով, իր առիւնն են Տօբթ. Ժ. Գօնդընօ, Կապադովկեան պատմագիտութեան միջնագոյն հեղինակութիւնը, Թէոդոր Ռայնայի, Մէյէր, Մարքեթ, Յիմմէլէր, Թէքսէի, Հալիտըն, Էնտուրոյ, Մորդուան, Խալիլ Լուէմէ, Գէմալէտտին, Ալպեր Կապրիէլ, Տաշեան, Գարագաշեան, Խաչատրեան, Բրակայի համալսարանին պատմաբան Տօբթ. Մարտիրոսեան, և բազմաթիւ ուրիշներ՝ առոնց միջոցաւ կամ ուղղակի՝ զասական հին պատմագիրներէ և ներկայի գրիչներէ: — Ոչ մէկ ծանօթութիւն կը պակսի իրեն՝ ստուգաբանիւ համար Կապադովկիա անունը (= Կապպա - Տովկա = Երկիր Տուհաւ) կամ Գամիլըն (= Կիմմէր, բառ՝ որ կը լերայաբն աճէ: Կէրէկ ձիւն մէջ) կամ Արգեօսը (որ Կապադովկիոյ Մօն Պանն է. օրը — արք = սպիտակ բաւեռ): կամ համեմատական զիտարանութեան լոյսով բացատրելու համար այդ լեռան շուրջ հիւստած տեղական զրոյցները, կայր: — Ամենէն հետաքրքրականն է անշուշտ պատմագրական մասը, գործին երկրորդ և ստուտարագոյն բաժինը, որ կը բաղկանայ տանեւեթէր զուխներէ, ամէն մէկը երկից և ստէպ երկից ստորաբաժնուած ենթամասերով: Անխոշ թանահմուտ և պատմագէտ Արշակեանը պատմաքննին և բանասէր է այստեղ իսկպպէս, ամենէն մեծահմուտ պատմաքնններուն և բանասէրներուն թափալին խառնուած, անոնց լոյսերով և ստէպ իր դատումներով, զուխ առ զուխ կը բանայ ու կը պարզէ Կապադովկեան պատմութեան բոլոր չորիւնները, սկսելով նախահայրէն, Հայթեան, Առաջապառնութեանց՝ այսինքն Կիմմէրներու և Մարքեթի խուժում թուականներէն, և անցնելով պարական, մակերդնական, հուղ-

(*) Այս գիրքը բէն հրատարակուած է ամբողջութեամբ, բայց դեռ ի յոյս ընծայուած է: Իմացած ենք թէ հեղինակը այս միջոցին կը պատրաստ անոր լուսաշարանն ու ներածականը, ինչպէս եւ քննադատող անուանագրքին ու լաւիւրածները, որոնք արդարեւ շատ կարեւոր են այսպիսի ընդարձակ գործի մը համար: Մենք տեսած ենք գործը, պրակ առ պրակ հրատարակութեան առիթով:

մին հայրանակ վայրերը՝ ունի երեք ընդարձակ գլուխներ, առաջին երկուքը երեքական ենթապատույթներով, մյուսը մեջ կը ներկայացուցին, մանրապատու մ նկարագրություններով, նախ կեստարի, իրեն ընտանիքը՝ իր ընտանիքով միասին, իրեն ընտանիքը՝ իր պարիսպներուն հոտորուսքին ներս մնալուցած և դուր թափած թաղերու անկանոն բաժանմունքներն և փողոցներուն ազամուղ ուղղուածքներուն մէջ, իր հին ու նոր շէնքերուն, բոլորներուն, մէկ կիներուն, կառավարական հաստատութիւններուն արտակարգ անշուքներով, ուր նախապատեւածութեան վերին շրջանի զանի մը դառնի տեղը աւերելով վարչութիւնի գրեթէ ոչինչ թողած է փառքի և մեծութեան հին թուականները յիշեցնող իրեն ընտանիքին և թիւ, ուր մարդահամարի՝ զանազան ժամանակներու մէջ և անձերու կողմէ կազմուած՝ աղեւտակները ծաղաքական և այլ նկատուածներու շարժապատկերը կը տարբեր կարծեալ յատկա, շարժուած թիւը նուազագոյն աստիճանի վրայ ցուցնելու համար, հաւասար Առաջնորդարանի Տնօրէնի ցուցած շատ աւելի մեծ թիւին՝ Այլը նուազուած, ինչպէս Գ. Ալլոյոյանէն կը ձգտի բացատրել, պիտի կրնար հետեւանք լինել կեանքայիններու արտապայթիթ տեսակի շարժումին — եթէ սակայն շատ աւելի ստուար համեմատութեան մը վրայ չցուցուի չափոյ իր իսկ ներկայացուցած բազմաձեւութեան աստիճանը — իրեն զանազան տիրապետութեանց առեւն իր տեղագրական դիրքը նոյն վայրին վրայ բայց աւելի մեծ ուղղութի մը մէջ սակայ փոխած տեղ, և ըստ այդմ յաջորդաբար յորջորջուած՝ հանել, Ռուսուշանթիւն, Մամակ (Մոսկու շրջանէն), Եւսեբիա (Իթէ սակայն Մամակի լոկմակի վրայ չէ առ ըստ Տաշեանի) և վերջապէս կեանքի (Ի պատիւ Ռուսուշան կայսեր), և այլն — Երկրորդ գլուխին մէջ կը վիճակագրուին կեանքան հայրանքներ, աւելի հիշտ առաջնորդական թիւներ, հայրանքի վայրերը, երեք շրջաններու արտուածներով. այն է՝ Արգելեան (Թալաւ, Տէրէլէնք, Կէրմեր, Մուսնուսուս, Եայլն), Անդր-Արգելեան (Ելմեթ, Ֆինէսէ, Յովսէփ, Եայլն), Կիլիկիան (Թոմարգա, Ելմեթ, Եայլն), իսկ երրորդ գլուխին մէջ՝ նախապէս կեանքային պատկանող այն հայրանքի վայրերը, որոնք, Օրմանքային պատերազմութեան առեւն, նահանգային բաժանման հիմամբ, արուեստի Սերատային, Գաղատային և Գոնիայի առաջնորդականաց: Կը կարծեմք սաւկայն թէ ուղղութի մը պէտք կայ հին Կէրմեթի և Տէնիսլիի մասին, որոնք գիտեմք թէ մինչև վերջ մնացած թեմ Մանգլըքի վանքին, որուն առաջնորդանիտը ծաղապէս էր Կիլիկիան — Թէ վիճակագրական այս բաժանին մէջ, որ բուն կառուածն է կեղիկական, Ալլոյոյանէն ինչպէս կը յիշեցնէ Արշանը, աշխատասենտակին մէջ նուազած՝ իր երբեք չտեսած վայրերը նկարագրելով այնքան կենդանութեամբ, մտածալ որ կը կեսաւանան այդ գիւղերուն վերաբերող ազգայինները մանաւանդ պիտի գնահատեն սփոխանքով և հրացամար — կեանքի ծաղաքն ու իր 49 ականներն ու գիւղերը կ'ապրին 251 խիտ ու մեծ այդ

էջերուն վրայ, իրենց վայրի, դիրքի, շրջապատի, կրօնական՝ ազգային, բարոյական՝ կրթական կեանքի անցեալի ու ներկայի կարելի մանրամասնութիւններով. ու կարելի չէ կարգադրել անոց յիշատակին նուիրուած այդ էջերը, և չը յիշել (մէջը ըլլալով նաև չիշած մէկ քանի գիւղերունը) խառնանք որ կը լեցնէր երբեմն հայկական Գաւիթը, ու չլուզուիլ...

Զորավոր մասը, հատորին ընդարձագոյններն մին ներքին (էջք 891—1592), որ «Համայնքային կեանք» վերանագիրը ունի, կը բազմապէս հինգ ընդարձակ և նոյնպէս բազմիցս ստորագրածանու գլուխներէ, և մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն է կեանքայինութեան կրօնական և կեղեցեական կեանքին՝ ըստ համայնքային այսինքնի զաւանական բաժանման, որուն կից չեն մուցուած նաև ժողովրդական աղանդները և մայրական, մտաւարական, հասարակական, ծաղաքական և անտեսական կեանքներն — չայ ինչ զեցիներու կարգին Գ. Ալլոյոյանէն կը յիշէ ԺԲ. դարէն սկսելով զանի մը հաստ որոցն մասին յիշատակութիւն կար մեծագոյն մէջ միայն. կը չըտէ թէ աւելի կանուխ ալ եղած են ուրիշներ և յետոյ ծաղաքան, թիւերն երբ Մուսնուշան իսկ կ'ընթերցէին (1124—1143) փլուց, ըստ Միխայէլ Ասորիի, շատ եկեղեցիներ, ծաղաքներ պարտաւոր լինելու համար. ու կը համարի թէ վերջին եկեղեցիները, Ս. Առաքելեան, Ս. Մարգրիտ և Ս. Լուսնաւորի, հնագոյններու անուշ նուրը լինուած են — Անցնելով առաջնորդական կազմակերպութեան հարցին, թէ և 1179-ին է որ առաջին անգամ Յովհաննէս ծարքեպէ. կեանքային կազմակերպութեան մը կը լինուի, բայց իրաւամբ կը նկատու թէ առեւն շատ առաջ արեւելափողոսական աթոռ պէտք եղած լինի, ի սկզբանէ ենթարկելով ընդհանրական Հայրապետութեան, երբ Կիլիկիա էր ան, յետոյ անցած, կարճ ատեն մը, Սերատային Անանիային, իսկ 1441-էն ի վեր միշտ Էլմիմանի — Հետաքրքրական է Առաջնորդներու զաւանականացին, որ 1179-էն մինչև մեր օրերը կը շարունակուի, ոչ նուազ շտ առանց ընդհատներու, Շահեկան են իւրաքանչիւրին, մասնաւորաբար կոստանդին կեանքային, յետոյ կաթողիկոս (1274—1307), Գրիգոր կեանքային (ԺԵ. դար), Սարգիս Սարաֆեանի (ԺԶ. դար), Աւետիք Եւզկիկեանի (ԺԶ. դար), Դաւիթ Երևանցիի (ԺԶ. դար), Դաւիթ Գաղատեանի (ԺԶ. դար), բայց մանաւանդ վերջիններ բազմաթիւն առաջնորդ Տրդատ Նիսիսկոյսի մասին գրածները իրեն աւանակներինը կը յիշուի Սերովըք քանանայ Պուրմայեան, տպագրական սխալով մը միայն Նիսիսկոյս եղած, և յետոյ Միստոմ. Ժ. վարդապետ Սաւալեան, հոգեգրած և պատուական եկեղեցականներ, ու արեւակաց պահապան մնաց մինչև վեր-

(*) Այս գործի պատրաստութեան ընթացին է որ Գ. Ալլոյոյանէն գրեց այս հետաքրքրական դժուր փայտաւանագիրը մը. ինչպէս կ'ընեն մեծ գործապիները, խոսք կառուցումի մը անոն թափով անաղմբեմ պիտի տեսնուի կամ անհակմբ շինելով:

ըը: — Առաջնորդական մեծ միանկները հին ստեղծ
կուներապին իրենց ենթարկելով փոքր վիճակ-
ներ, որոնց տեսուչները, միշտ եպիսկոպոսներ,
վանքեր մը մէջ կը նստէին, իրենց թիւն ունենա-
լով յընկալ մասը գիւղերու խումբ մը: Գործակա-
նոցները էին անոնք, թէև առանց վերջերս այս-
պէս հոլուելու, արքեպիսկոպոս վիճակաւորին ի-
րաւասութեան ներքին ինչպէս Սկրաստիա, Կա-
րին, Կալին, Կեսարիա, ևս ունեցած է անոնցմէ
շատ կանուխէն: Գ. Ալպոյանեան կը յիշէ այդ
փոքր վիճակներէն թոմարդային, Նիրզէինը և
Պէլէկէինը և անոնց եպիսկոպոսներէն տասնե-
վեցի չափ: իրենց անմէկ և կեանքին շուրջ տե-
ղեկութիւններով միասին: — Կը յաջորդէ «Հայ
վանքեր»-ը բաժինը, ուր եւս Ս. Կարապետ, Ս.
Դանիէլ, Ս. Սարգիս կամ Տէրէվանք, Ս. Աստուա-
ծածին թոմարդայի, Ս. Իսա Պիզուի, Ս. Թէոդո-
րոս և Ս. Մերկերիոս, Ս. Բարսեղ, Ս. Բարսեղ
թոմարդայի, Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Ս. Գրիգոր
Նիւսադցի, Ս. Պարոտմ, Ս. Աղծթիկ, Հայր Աբրա-
համ, Ս. Յակոբ, Ս. Մինաս, Ս. Աստուածածին,
Ս. Գեորգ, ևս, աւելի կամ նուազ տեղեկու-
թիւններով իրենց ծագման, տեղագրութեան,
վանահայրերուն ևս մասին: — Ապա յաջորդա-
բար կը ներկայացուին Հայ-Հոռոմ, Հայ-Կաթո-
լիկ և Հայ-Աւետարանական կաթոլիկները. առա-
ջինը լոկ երկուսով յիշատակութեամբ, իսկ միւսնե-
րը՝ բաւական ընդարձակութեամբ: — Կոտաւորին Կե-
սարացի առաջնորդը անպատճառ կաթոլիկամիտ
նկատել և ըստ այնմ կաթոլիկութեան մուտքն ի
կեսարիա մինչև ԺԳ. դար հանելը ուղիղ չի թուի
եղած սակայն: Մեր եկեղեցականներուն մէջ միշտ
եղած են կաթոլիկ, ինչպէս այժմ ևս բողոքա-
կան, կրօնական գրականութեան ինչ ինչ կողմե-
րուն համակողմեր. առիճից ներքին չէ անպատ-
ճառ հետմեջնել կաթոլիկամտութիւն կամ բողո-
քականամտութիւն: Հայ-կաթոլիկութեան մա-
սին ըստածը չափով մը հասկնալի է ԺԳ. և մա-
նաւանդ ԺԸ. դարուն համար, երբ Պապութիւնը
քաղաքական ազդեցութեան սահման մինչը ձեռք
առաւ իր նպատակին գործադրութեանը համար,
թէև միշտ նուազագոյն արդիւնք և կարենալով
ձեռք բերել, իսկ Նիկոյի և Սարաֆիանի նման
ղէմքերու խօսքն եղած ատեն պէտք չէ ընա-
լուել անոնց փառատունջ և կործանած հողին խառ-
նակութեանը մասին: Յետոյ, անաշու պատմիչը
մեծ գլուխութիւն պէտք է ընէ այլաբանու-
թեանց մասին խօսած ատեն՝ այդ գաւառութեանց
պատկանողները արդիւններէն օգտուած միջո-
ցին: Գալով հայ-աւետարանականութեան զու-
խին կցուած Աւետիալամութեան, Մոմապպէթիու-
թեան և Ռոմիլիութեան, անոնցմէ առաջինը երեւոյթ
մը է լոկ՝ հաղիւ լուսանցքի նօթի մը արժանի,
իսկ վերջին երկուքը, Բողոքականութեան՝ Աղ-
գին ու Եկեղեցիին ընծայուած ամենէն ախտա-
ւոր այդ ծնունդները, չարքե պարագայէն:

Այս Գ. մասին երկրորդ գլուխն է «Պատգա-
կան և մտաւորական կեանք»ը: Հաւատարմի իր
գործին գիտական նկարագրին՝ Ալպոյանեան հոս
ալ «է ձեռք» կը սկսի, և կը շարունակէ ընդ-

լայնօրէն, նկարագրելով այդ կեանքը, «Էրթու-
կան առաջին ծիլեր», «Ընթերցում և գրութիւն»,
«Վանքերու զարոցներ», «Հառանձնական ուսու-
ցում», «Վարժատունք մանկանց», «Վարժարա-
ներ», «Ս. Կարապետի վարժարան», «Կեսարիոյ
վիճակին կրթական և մշակութային վերածնուն-
դը», «Մամուլ և տպագրութիւն», «Եկեղեցական
ներկայացումներ» ստորաբաժանութեան մէջ:
Այս՝ այդ մասին իր խորհրդածութեանց ընդհա-
նուր գիծերը: Կեսարահայոց մտաւորական զար-
թումը Սև Հերանց վանքերէն պէտք է ստացած
ըլլայ իր շարժումին առաջին զարկը, ԺԳ. դա-
րուն. հոն գրուած և հոս բերուած կամ անկէջ
եկած գրականութեան ձեւագիրները զայլ կը
ցուցնեն: Ոյդ շարժումը, ռակայն, ընդհուպ կը
զարգի. ԺԳ-ը զարէն մինչև ԺԸ-ը, ինչպէս ամէն
տեղ նոյնպէս Կեսարիա, զգաւն ժամանակներու
հետեանքով կը տիրէ մտաւորական այն մտու-
թիւնը, որուն՝ կիւնկարներ Մեծոփեցի, Իսկան-
ցի և Դաւրիթեցի: Բայց այդ մթնութեան մէջ ալ
կը փայլին ջանի մը պղպուտ հրաշքեր. Կարգը
ձեւագիրներ, այդ շրջանին գրուած, և վանքե-
րու՝ մասնաւորաբար թոմարդային մէջ երե-
ցող գրական աշխատանքներ զայլ կը ցուցնեն:
Շարժումը աւելի կը լայնայ ԺԸ. դարու կէսէն
վերջ, երբ Ջէլէթուի և Սմարտի Կալին զարոց-
ներէն գործիչներ կուգան և թոմարդայի վան-
քէն զատ կը ծաղկեցնեն նաև Ս. Կարապետի
մայրավանքը և Տէրէվանքի Ս. Սարգիս, վար-
ժարաններ բանալով անոնց մէջ: Դարոցներէն
զատ, կամ անոնց տկարացած կամ չեղած մի-
ջոցին, կարեւոր դեր կատարած է Կեսարիոյ մէջ
ալ, ինչպէս ամէն կողմ, առանձնական, այսինքն
հառ ոտա՝ ուսուցումի մեթոդը, որ տուած է
մերթ գեղեցիկ արդիւնքներ, ԺԸ. դարէն սկսեալ,
հետզհետէ, ղէպի իսկական վարժարանի կազմա-
կերպութիւն համընդ լրայ, ծնունդ կ'առնեն
«Վարժատունք մանկանց» կամ մանկատուները,
նախ եկեղեցական երգեցողութեան և պաշտա-
մունքային հրահանգութեանց և յետոյ նոյն իսկ
շուկայի առևտրական ուսմանց վարժութեան
նպատակով, և այս՝ երբեմն քաղաքէն առաջ գիւ-
ղերուն մէջ, ըստ հանդիպման արժանաւոր քա-
հանայից, որոնք էին ընդհանրապէս ուսուցիչ: —
Թէև Սահմանադրութենէն առաջ ևս, բայց յետոյ
մանաւանդ, գրեթէ արդի առումով վարժարանը
իրականութիւն է արդէն Կեսարիոյ մէջ: Գ. Ալ-
պոյանեան ասանցմէ կը յիշէ Հայկեանը, Հայ-
կուհեանը, Ս. Յակոբեանը, Կիւմլիեանը, Արամ-
եանը, Միշակայ ուսումնաստուը, Հոգեփրացը,
Մարգարեանը, ձեմարանը, Հայ կաթոլիկացը, Ա-
ւետիալականացը, Բողոքականներունը, որոնք
ԺԺ. դարու առաջին կիսուն վերջերէն սկսեալ
գոյութիւն ունեցած են քաղաքէն մէջ, ոմանք
միասնաբար, ուրիշներ յաջորդաբար, և անոնց
ծագման և շարունակութեան, ուսուցական կազ-
մին շուրջ կուտայ մանրամասն տեղեկութիւն-
ներ: Յետոյ ընդարձակօրէն կը խօսի նախ Ս.
Կարապետի վանքի վարժարանին, Տրպառ Ե-
պիսկոպոսէն առաջ և յետոյ, և պապ, Կեսարիոյ

ամբողջ Թեմին զպրոցներուն մասին, անոնց մէջ մատնանշելով վիճակին կրթական վերածնունդը՝ կրթութեան ժողովրդականացումը։ Կը յաշորգին կրթական մասինը, ընկերութիւններ, լսարաններ և ընթերցարաններ, ՎՄամու և տըպագրութիւն, և թատերական ներկայացումները խորագրուած չորս գլուխները, որոնց մէջ պատկերազարդօրէն կը կենսագրուին 183 զատարարներ, և ուսուցիչներ, այլաբանական ցանկով, կը ներկայացան 1839 էն ի վեր ծնունդ աւած, և աւելի կամ նուազ տեւած կրթական, ուսումնական և արուեստագիտական և տնտեսական ընկերութիւնները, 1908 էն վերջ միայն գոյութիւն ունեցած երկու տպարաններ և չուրջ հինգ թերթեր, որոնց երեքը խմբարտօպ, և ըսնի մը թատերական գործողութիւնները։

Հասարակական կեանքը վերնագրուած նոր գլուխի մը մէջ, երեք տարաբաժանութներով, առատ տեղեկութիւններ կը տրուին Ազգային Լատարութեանց մասնակցութեան մասին՝ ուր անաշուարէն կը մատնանշուին շահախորական ծայրայեղութիւնները ծագած խաղը կորուստներն ալ, Ազգային ներքին կազմակերպութեան վրայ՝ որ ի սկզբան, Առաջնորդն ընդհանրապէս վանքը ընկալուան համար՝ աշխարհական միլիթ պաշտօնով մը կը կառավարուէր, և յետոյ 1860 - 1865 էն բաւական ուշ՝ Սամանագրութեամբ, և վերջոպէս կարօտանշներու հողածուծեան մասին՝ որ կենսաբանականութեան ամենէն պատուարներ կողմերէն մին և եղած։

Բնագրական կեանքը գլուխին մէջ յատկապէս ուշագրւած և կայ յեղափոխութեան մէջ կենսարացուց ունեցած դերին մասին Պ. Բարոնդ Օնանանէ գրուած ուսումնաթուղթիւնը, որով՝ ժամանակակիցի և իսկական իրազեկի ձեռնհասութեամբ կը ներկայացուին այդ շարքումին առաջին խմբակները, դարբացուած, իրազեկութեանները, հետևանքները, գործիչները, շնորհաւոր, մաքուրները արժանապէս տարփողելէ անոր, անարգութիւնին տանիլ կեղտոտներն ալ — Յեղափոխական շարժումին և անոր դաշնադրն գրուագիծներուն մասին յայտնած իր ինչ ինչ անձնական տեսութիւններուն՝ Պ. Ալպոյանեանի պէս կրնանք համամիտ լըլլալ շատերը. բայց միշտ ազգայնական և յեղափոխական ուղղադատ է իր հայեացքը։ Մասնաւորաբար գնահատել է իր գատուած հանդէպ Տրգատ եղիկեղտոր իշխատակին, և իրաւապէս գործովան իր վերաբերմունքը՝ իսկապէս Անտուծոյ ու Ազգին մարզը հանդիսացած այն հողերորականին՝ Դանիէլ վարդապետին կատարմանը։ Շահական են, յայնպէս, Թուրքիանախ նուիրուած էջերը, թէև բոլորովին տեղին լըլլար՝ այդ մեծ մատուորականին և հասարակական գործիչին արուած կենսաբան յեղափոխութեան ռադիկալի դիրքը։

Վերջին գլուխը այդ մասին, որ ճշմտական կեանքը վերնագրին ունի, իբրև իր անտեսական գործունէութեամբ մանաւանդ աշխատեց ժողովուրդի մը նուիրուած, գործին բնականաբար ամենէն յատկանշական բաժիններէն մին պէտք է

նկատուի։ — Անոր մէջ կը ցուցուի թէ կենսաբան յաղաղաց ունեցած առևտրական բարգաւաճանքը արդիւնքն է իր աշխարհագրական դիրքին, անոր շտկան իր ոգևորումը կը պարտի մէկ կողմէն զէպի Սուրիա, Միջագետք, Իրան և մինչև Կեդր. Ասիա, և միւս կողմէ Արևելեան Անատոլիա, Միջերկրական և Սև ծով երկաթուղի առևտրական և ռազմական ճամբուն վրայ կարևոր կէտ մը ըլլալուն։ Իսկ կենսաբան յաճախականութեան փայլուն յաղորդութիւնը, իսկամ տիրապետութեանց տակ մանաւանդ, բուրբուրին արգասիքն է ապրուստի և տեղական բաւական մեծ գոտարութեան մէջ թե՛ ռազմած ցեղական ոգիի մը, որը աւելի զօրացուցած է մէկ կողմէ զինուորական տնտեսութեաններով և միւս կողմէ հնչող կենցաղի մը մեղկութեամբ շահու և յատարանի անընդունակ գարձած տիրող տարրին կենակցութիւնը։ Այս կենցաղի է որ կենսաբանայը, նախ իր տեղւոյն վրայ է յետոյ միայն անիկ դուրս ալ, կատարած է այն գործը՝ զոր Զուլահայեթ կատարած են շատ աւելի լայն գոտիներու մէջ։ Այս տեսակէտով ռազմաբան է այն երկու տարրերուն հանդիպումն իրարու ընդդէմական յաճախական կեղծանքներ մէջ, Ժն. և ԺՁ. դարերուն, Լիվորնո, Անքոնա, Վենետիկ, Անտաքիոն, և այլն, մինչև որ, ի վերջոյ, ամփոփուելով աւելի թուրքերի մէջ, առկայները տեղի դարձան Կ. Պոլսոյ և կարևոր շահախորհներու շուկաներ — Բայց անեղ ռոսկ յաճախող կամ գնող չեն եղած, այլ նաև հարստար արհեստաւորներ և ազատ արուեստականներ. ասոր ի հաստատութիւն Ալպոյանեան կուտայ կենսաբան տնտեսականութեան, զորագործութեան, ճէհմիի հարտարարութեան, և այլն վերաբերելով բազմաթիւ մանրամասնութիւններ. կը յիշէ մասնաւորաբար սակերչութիւնը, Ս. Գրքի արժանապատ կողքերու ներքառնետ նմայնեցում պատկերներով, որոնք մինչև Ժն. դար կ'ըլլին, բժիշկներ՝ մեծ թուով. հարտարագիծներ, Սիւնանի կսած, որ է հայր օսմ. հարտարագիտաց (ԺՁ. դար), մինչև Յակոբոս Գալֆա, ըստիկանործներ, նըլ կարիչներ՝ որոնց մէջ բազմաթիւ են մանրանըկարիչները. բանաստեղծներ, որոնց գովքը կ'ընէ Սիւնանի Լեհանք, Ժն. դարու սկիզբները. այդ երանեակ սերունդի գիծին վրայ կայ կին մեր ալ, Լահի Գիւրնէ Զամուբան, դու 1926 թն հեռած է իր հայրիկ Ալպոյանեան զանց շնորհ անոնց զերթնածներէն բաւական թուով հիւսիս այս գլուխին մէջ. բանաստեղծութիւններ՝ որոնց լեզուն է միայն թուրքերէն. դի անոնց մէջ կը խօսի հեռուն և վեր նայող, իրենց տառապանքին մէջ ալ միշտ երջանիկ մարդոց հոգիւն։ — Այլապէս երբեք կայացուին երաժիշտներ, որոնք եղանակ հազուացած են այդ — յահախ իրենց երկ — բանաստեղծութեանց, և վրպական կամ պատմողները։

Գործին նախալորներն, այսինքն ըստ մեզ թերեւ ամենէն կարևոր իսկ անդիմապին համար ամենէն զօրաւորին մասն է այն որ կը տիրապետէ Ալպոյանեան կենսաբան և ըրեկայից հայերուն։ Կարևոր՝ դի ազգագրութիւնը ցրա-

բանն է փոփոխութիւնն հոգեւոյն. իսկ զգոհարին, զի դիւրին չէ քնառ հայրենիքէն զորոք վայա-
նափտանին համայնքի մը անեցեալն եւ ներկայն
պատկերացնող նշմարները ի մի հաւաքել օտա-
բուծեան մէջ: Խոստովանիլ պէտք է սակայն թէ
Պ. Ալեքսանեան կարելիութեան սահմանին մէջ
շարժուած է յալովեանով այդ զգոհարեցութիւնը,
չնորձա միայն իր կամքին ու միայնի կորովին:
Բազմամասնեալ ինը գլուխներէ կը բաղկանայ
այս մասը: Առաջինը, «Կեանքագրքին», անկողը:
սարգար, հիշու է առը քառասուն փոռաւոր էջ մըն
է, ուր Կեանքագրեան նկարագրող հոգեբանական
անալիստ վերլուծումի մը կ'ենթարկուի — Ուր-
կորով զուգային մէջ, իր հոռիութեւն է Կեանքագրի
եւ շրջակային շայտ լեզուային, հետեւեղով Տաշ-
եանի, հայերէնի բուսական թուով հետեքը կը
ցուցուին կապաղաղութեան հին եւ նոր բարբառնե-
րու մէջ: Կը բացատրուի ներկշրջական բանու-
թեանը շրջանին կեանքորոյ եւ շրջակայ քանի մը
կարեւոր գիւղերուն (Թայաս, Կէքմիք, Թաւուս-
սու, Տէրեղեանք) մէջ հայերէնի տեղը կ'որոշի թուր-
քերէնը հաստատուելով, պարզապէս ձուլումի նը-
պատակով, մինչ ուրիշ հեռաւոր գիւղեր, որոնք
նոյն կարեւորութիւնը չեն ունենային, կը մնային
հայաբա. ամբողջ Կապաղաղութեան հայաթեան ի հը-
նուան հայաթատ լինելու իբր նշան ցոյց կը տրուի
հին ձեռագիրներու մէջ գրեթէ բոլորք թուրքերէն
շխատակարարն շինելը, եւ, ընդհակառակն, բա-
նաթիւ հայերէն (թէեւ թուրքաճանաչ) բառերու
դոյրութիւնը ոչ միայն թրքաբան հայերու բարբա-
ռին այլ նոյն իսկ թուրքերու լեզուին մէջ: Այլ
վերջին բառերուն նմուշ մէկ ցուցակն ալ կը դրուի,
որ. Սյա = մկաղ՝. սնկիլ = անեղւոյ. ուրբաւազ =
առաստաղ. էսքմսէր = հնքաւայր. կսկալ = կրծկալ,
օյիւն օյմազ = ջնջուի, հայուն: 2. Բարբառագի-
տական քարտէսի այսը-արդեւանան, անըր-արդեւանան
եւ Թամարալայի կամ Կիլիստարայի շրջաններուն
բարբառները, յաճախ իւրաքանչիւր շրջանակի
կապաղեանի այսը-արդեւանան, անըր-արդեւանան
ալ գինովով, եւ ամէն մէկին համար, յետ պարա-
զայական նկատողութեանը, սեպհական բարբա-
ռով հէքեաթի, երգ, աղօթք եւ բառացանկ հա-
աւելցնելով:

Երբ որդի դուրսից մեջ, ընկած ու կայծ, կը
խոստի իսկական չեքքրին եւ արտաքին շինուածա-
կան կայծով իճան, կան ու կարողանի՝ չաղուածա-
կայծաւոր՝ աշխինքն աճեն սեփ եւ հասակին ըլ-
կըտաւանան արարակներու, առեմբէք- խմբէրի
աշխինքն սեռուդի տեւակներու պատրաստու-
թեան, սննդաւոր իճան կերպերու եւ պայմանե-
րու մասին: յաճախ պատճեններով:

«Բնտանիք» գլուխի մը մէջ կը նկարագրուի 1. «Յճախի կեանքը՝ հրապարանին նուիրապէս նուսթեամբ խորհրդաւորուած, անկաշանջ ըայց պայքարի և կրօնի անխառն կենցաքի՝ սեղանին և խնորիքի շուրջը և ներքնաւոր մէջ։ 2. Բնտանիքի անգամանաւոր փոխադարձ յարաբերուածութիւնը, հօրը հանաւազ պնդանաւոր յարգանքը, ծննդ տնի՝ մանուկանոց հոր՝ հեղինակութիւնը։

հարաբերում մնչու թիւները, քնքալան տիտղոսները ընտանիքի անդամներն (ալաւ, էֆէնտի, չէլէ-տի, հանըմ, նազլի, չէէէր հանըմ, առւտու, քէն-աթի, հալալի) ճուգնիւայալ թիւներ գրեթէ չգոյու-թիւներ, վաղամուսնութեան հետեւան ըլլօ սիրա-բանական կեանքը չպաղաւր. 3. մայրական դուր-բարանքը, սէքն ու վիշտը, օրհնէք, օրհնէքն ու անէէքը. մանկական խաղերը. մանկանց կըր-թութեան մասին թ հոգալուն զալլէ է յետոյ յերմ եղա՞մ զգալունքը. 4. ընտանեկան դաւաճու-թիւնները սեղաններու է իւրախանանքներու շուրջ է հաւաքուածներու մէջ, հարսնիքի, բարեկեղա-նի է տանական օրերուն, տանիքի պարերուն, ալլ առթիւ. եղանակուած է երգերը, որոնց սակայն հարթիստ վայրերու մէջ ալ թուրքերէն ինքն է զարմամալիքի, նուազարարները, հալալի i

«Մոլորայթիկները դուռնին մէջ կը մանրամասնուին, նշանի (օրօրացէ կամ պարմանքի), պարլիս դրամատիօի, գիւղերու մէջ 14 էն վեր՝ աղլիկին-ըր, իսկ 18 էն վեր՝ մանկերը պտառառած նկատելու սովորութիւնները, ճաւելի գործերը քան ճաւակները ամուսնացնելու» բնութեամբ, կորուստեր հաշիւին պրպակնողականութիւնը, հարաձեւեկութեան և հարմիրքի արարքները քաղաքին մէջ, նուէրը, ձեւք պազը, բաղիլը, հաւալը, հարստութիւնը, քողը, հարսին ժեօքը տղայ՝ մէկ աղլիկի մաղթանքով գտնուորումը, վեռնի թուրը, ճաւառած լուսոյն, պրպիկ պատարանը, առնէ երկը երգիլով, ճա՛ռ թաղաորը» (— Թաղլիբարայ)։ ռօթիւնով, են. են. 2. «Ենունդ և մկրտութիւն» վերնագրին տակ բացատրուելէ վերջ բաղիմանութեան և արու ձնուկներու առաւելութեան և յոյի կնոջ հանգիստ ընտանեկան վերաբերմունքը, իզ բառուի տղաբերքի առթիւ, զորմագործած ոգեպաշտական սովորութիւններու և սիրտը վնէլու հետ կապ ջնեցող աւելորդապաշտութեանց մասին։ 3. Ապա՝ մահուան և յուղարկաորութեան սովորութեանց, մեռելի լուսանկար, պատուներ, ննջելուպէի զգեստներու յառաւանգումը, եղբրամայրերու, լացի, գովասանքի, զղաղարի իրայ հաց զնելու հայն, թաղանքի, ազգի հայնի մասին։

Ձ. գլուխն է ժաղովորալին բնկզութիւնն ։
հոս քի խօստով կհաւաքութեանք յաճախեալն կլի-
նայալեան է անմաքբալիս պարտաւեղերու վրայ ։
կը յիշուին յուռուքի ։ թվութեան է ալ զա-
խարպղական զարմաններ ։ կ'անախանուին քուտա-
յին ։ կնկզանաւան զոգիք ։ վիրարութական է քե-
կարութական խնամքներ ։ շրարութական միշոց-
ներ ։

ՀՀ առաջագրվելու անկախ գործունեությունը, որը չի կարողանում համարվել որևէ կողմի կողմնակցություն, այլ իրենից ներկայացնում է ինքնուրույն, անկախ գործունեություն, որի արդյունքում հնարավոր է իրականացնել իրենց ընտրած գործունեությունը:

և Բողոքականությունը կողմէ եղած շարժումներն ինքն ինքի միայն, ևայնչ: Ներսիսի մեզ ըսել թէ քրիստոնեական հաւատքն ու բարոյականը բազում դարերէ ի վեր տարբացած էին, ամէն տեղ, մեր ժողովուրդին հոգւոյն մէջ, իբրեւ խորհրդի իսկ իր կենսական. առանց ասոր, առանց այդ բարոյականի՝ անոր անկարելի պիտի ըլլար իր ինքնապահպանութիւնը: Այդ հաւատքն ու բարոյականը միշտուած էին անոր մէջ անընդատ շարունակութեամբ մատենագրական և քարոզչական գործունէութեանց, զորս ունեցած էին միշտ վանքերը: Այն օրէն որ զպղծեցաւ այս հաստատութիւններուն զերը մեր մէջ քաղաքական և ընկերային ժրճարանութեանց պատճառաւ, իբրեւ է թէ աստիճան և տեղ տեղ գնաւ ան նուազեցաւ լոյսը, բայց չէիլաւ ան բնաւ: Եթէ չիլո՞ւ ըլլար ան, եթէ քրիստոնեական հաւատքն ու բարոյականը մեռած ըլլային այս ժողովուրդին մէջ: Աւետարանի որ և է նոր շուէն զմուսր թէ կարեւոր հոն այդքան արագօրէն յառաջ բերել որ և է ձեռք տր բողոքոյն: Քրիստոնեական այսինքն ասետարանի հոգւով ներքնապէս կենդանի հոյի վրայ միայն շուտով կը ձլին ասետարանի սերունդն: Երբ աս թէ ոչ, այնքան ներկուս քարոզչութիւններէ վերջ, ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներ շատոնց պիտի զարմած ըլլային ասետարանի լոյսին: Դաւով անխաղաղած նախապայքարուն միտնուն, եթէ ուզենք իսկ հեթանոսութենէ վերջամասցութիւններ համաբել գնանք, հարկ է որ ընդունինք թէ քրիստոնէութեան մէջ էպպէս ոչ թէ հաւատքի հետ կապուած արարմունքներ (actes) են անոնք, այլ ֆոյգօրի աստիճանին վերանուն և կենցաղական սովորոյթներ միայն, որոնցմէ՝ շատ աւելի քան մեր մէջ՝ կարելի է ցուցնել եւրոպական ամենէն յուսաւորուած և քաղաքակրթուած ազգերուն մէջ: Անոնք առ առուսելն իստապալիքի ուսովի իմացումներն են, անհօր՝ ազգերու բուն կենդանի հաւատքին վրայ: — Նոյն մտայնութեամբ որ է բերանական պարտականութիւնները և Նշանաւոր տոները վերնադրուած երկու հատուածներու մէջ կը խօսի պառնի: Ուխտի, ուխտագնացութեանց, մնացորդ օրերու, սովորութեանց, կապուելի, Ս. Սարգիս, Տեառնընդառաջի, Բախլախորանի, Մեծ պահքի, Սուրբ Թորոսի, Քառասուն մանուկի, Ծաղկապարբի, Աւագ չաբակի, Զատիկի և Յինանց, Նամբանի, Վարդապետի, Վերափոխման օրերու տոնակատարութեանց մասին, որոնք ընդհանրապէս նման են օրերը վայրերու մէջ եղածներուն:

«Պատաւաշունչ» մակագրուած Ը. գլուխը, որ ութ իննամեանքէ կը բաղկանայ, նուիրուած է հոյի և հանգրծման կենսիքի, բարի և չար օգիներուն, բնական երեւոյթներու մեկնութեան, երեւոյթներու և իբրեւ խորհուրդներուն, կախարչութեան, կախարչական բժշկութեան, նախազմանութեան, բախտի և նախատեսութեան, արեւիլի կամ նախապաշարական միջոցներու, (որոնք ասպալ (tapou) են), այսինքն բնապաշտական, օգեպաշտական ևայն ժողովուրդական հաւատալիքներու մասին, որոնք ընդհանուր մարդկու-

թեան հասարակաց նախնական կրօնական իմացութեան են իւրապէս:

Վերջին գլուխի մը մէջ — «Ժողովուրդային բանահիւսութիւն» — իրաւայն կը նկատէ թէ կենսաբանայն թրքաօսութիւնը կրկնապէս իլլած ըլլաւով զինքը՝ արդէն բնականօրմամբ կորուցեցած իր հայրենիքէն, աշխատած է անոր ժողովուրդային բանահիւսութիւնը, հայացի կամ բնատեմիկ ընկառուելու աստիճան: Եւ ասիկա զժրճարար իրողութիւն մըն է ոչ միայն իր բոլոր թրքաօս վայրերուն համար, այլ նաեւ անոնցմէ կենսական կղզիացման մէջ մնացած հայաստան գիւղերուն համար ևս, որ տարօրինակ օտարախորութիւնը աւելի զեր մը կատարած է այս տեսակետով: Այս է պատճառը որ շատ ազգատ է անոր բանահիւսութեան ատաղձներուն միջերը. ու հազիւ կրնայ յառաջ բերել զանի մը աւանդակներ կամ առասպելներ, զորոյցներ կամ հէքեաթներ, առանց կամ անպատշաճ օրհնէքներ, անէճէքներ, ալօթներ, պարերգներ, հարսնիւրեր, եղերերգներ, պանդոխտի երգեր, ևայն: Որոնցմէ շատեր, սակայն, կամ Թուրքերէն հն և կամ Թուրքերէն թարգմանուած, կամ այլուս եղանակներու փոփոխանքը, և հազիւ ումանք կենսաբանականութիւն կը բարացուցեն. ինչպէս իշլաւհաւատութեան արտաբայով մէկ կերպը, և քուրդէն գնեւ ըրողը կրկնուած մանրամասն:

Գործին վերջինքն այսինքն Զ. մասը ամբողջովին յատկացուած է չալ գրչապիւններուն, որոնց ծանոթացած է հրատարակուած ցուցումներէ և լրագրական տեղեկութիւններէ: Ետը 170 հատ են անոնք, տասներ՝ կրկնական ազգայնութեան շրջանէն (ԺԲ. — ԺԳ. դար). հոթանասներէն «Եթէ» վերածննդեան շրջանէն (ԺԴ. — ԺԵ. դար). մնացեալը՝ անկիւն շրջանէն (ԺԶ. — Ժ. դար) ըստ իր արեւմտին: Այս հարկերեթմանառնին մէջ հնագոյնէ և 1618 թ. ճալաւ (= Թալաւ)՝ գրուած ասետարանը, իսկ ամենանորը՝ ճալոյ գրքի մը ներքին կողքին վրայ գործած 1868 թուական յիշատակագրութեանը: Այլօրայնան ամբողջութեամբ և ինքնամով արտատպած է այս ամենուն յիշատակարանները, որոնց մէջ միշտ թուական մը, և անիւն և պատմական պարագայի մը յիշատակութիւնը կամ անխաղաղութիւնը կայ, միշտ կենսաբան կամ իր գիւղերէն մէկուս հետ առնչութեամբ:

Վերջին մասը (էջք 1911-2256) իբր ընդհանուր վերնապիւր ունի. «Կենսաբանք» Արգեոսի տողերէն հետ: Կը բաղկանայ երեք գլուխներէ, որոնց երկուքը՝ մին վեց միւսը ասանկորս տողարմամանէնքերով: — Առաջին գլուխին մէջ, որ նախաբան Նոթ մըն է, կը ցուցուի նախ կենսաբանքի գաղթելու աստիպ պատճառներ, որոնք են երկրին անբերրի գրութիւնն ու հետեւաբար լաւ և լայն ապրուստի մը անարագաւորութիւնը և հարստաւորութիւնը քիչ մը բնական դարձած իլլը: Այս վիճակը կենսաբանայն մէջ շեշտուած է այն աստիճան մանաւանդ երբ կենսաբան և իր շրջակայը գարեբան կարող որ չանատարան մ'ըլլաւ, ինչպէս էր կանուխ, իբրեւ մին ազգ-

մական և առևտրական մեծ պողոտային հանգրտաններին Յետոյ, կեսառային իր գաղթած վայրերուն մէջ ձեռք բերած յաղուէթեան պատահառ կը ցուցուի անոր աշխատասիրութիւնը, խնայասիրութիւնը և յարաբերութեան որին Կեսարիա իր համալուր և ապա իր ներքնապէս բարեկեցիկ դրութիւնը կը պարտի աւելի իր գոթիսի գաւաղներուն։ անոնք ոչ միայն հաբուստներ այլ նաև աղպաէր Հայեր են եղած։

Երկրորդ դուռին վեց ենթամասերուն ամենախիտ ամբիօրումն են յաջորդ սա ստոյրը։— Հռովմէական տիրապետութեան ատենէն, կայսրութեան մայրաքաղաքները, նախ Հռովմ յետոյ մանսաւան Կ. Պոլիս, կը թուին ձգողական աղղեցութիւն մ'ունեցած ըլլալ Կապադոքիանայոյ վրայ։ Դ. դարուն կը յիշուին անոնք ևս Հռովմ, բայց յետոյ խռուն է անոնց թիւը Կ. Պոլիս։ Բիւզանդական արքունիքին շուրջը քաղաքական և զինուորական և նոյն իսկ զան բարձրացող հաղազիներուն մէջ ուշադրած են Կապադոքիականայիւր։ Օսմ. տիրապետութեան ատեն Ճաթիւ (ժն. գալի) աւելի մղուած սուրա այդ շարժումին։ Մասամբ իր առաջին և ամենին ստուարթիւն Հայերը կեսառայինները եղան։ Անոնք, սակայն, աւելի կանուխ Եւրոպայ՝ ալ գացած էին. ժն. դարուն, պաղուց դալթիւն կեսառայիններու սիրունը Հայեր կան իտալիոյ քաղաքներէն շատերուն մէջ։ ժն. հարուն, երբ Պարսկաստանէն գաղթած Հայերու հոտանքով նորքէ կը լեցուի Կ. Պոլիս գաղթած հայերէն պարպուած կեսարիան, զարմալ կը սկսի կեսարականերու գաղթ մը դէպի Պոլիս նախ, և ապա դէպի Կիպրոս, որուն առաջին Հայերը կեսառայիք են զարմալ։ Այդ շրջանին կը պատկանին հայածին խալա՝ Սիւնան գաղթա և Թալի՝ Կապրոսը, և շատ ուրիշներ. կը իթէ Մուհամմադին պէս պղաղի գիւղէ մը այդ թուականին բաղուած Հայեր կան Կ. Պոլիս, կարելի է մակաները թէ որքան աւելի շատ պէտք է եղած ըլլան կեսարիայէ և միւս մեծ գիւղերէն հոն գացողները։— Այս գաղթաշարժը աւելի կ'անհի ժն. դարուն սկիզբը, երբ Միջնադարէն մէջ պատահած ապստամբութեան մը արդետիք Պոլիս կը փախցնէ փոքր Ասիոյ բնակիչներուն հետ զարմալ մեծ թուով Հայեր։ Թէև Սուլթան Մամուտի հրամանով, որ Պարսից դէմ պատերազմի գրացած ատեն սոսնճ էր ամալացած Կապադոքիանէն, անոնք կը բռնադատուին յետոյ զառնալ իրենց ծննդավայրերը, բայց կ'երթն թէ անոնցմէ մեծ թափում թիւն մը կը մնայ Կ. Պոլիս։ Առանց ստոր պիտի չբացատրուէր Գրիգոր Կեսարացիի, նոյնպէս աւելի վերջը (1670-1696) կեսարացի Կրօք երեցի մը հինգ անգամ Կ. Պոլիս պատերազմական արժուէր գրաւելու համար մղած պայքարին մէջ ունեցած յաղուէթիւնը, որ անպարելի պիտի ըլլար առանց ստուար թուով և աղղու հայերու խնայողական աշակցութեանը։ Այս և զեռ ուրիշ պատմական կարեւոր աղպայիներ կը հաստատեն թէ ժն. դարուն Կ. Պոլիս մէջ շատ մեծ էր թիւը կեսարացեալ, որոնց մէջ կային և կենդանացան իր բացի Գրիգոր կեսարացի պատրիարքէն, Մարկոս

և Յովսէփ եպիսկոպոսներ, վերոյիշեալ Կրօք երեցի՝ յետոյ եկաւ. ևն., Արքունիքի մտա բարձր աղղեցութիւն աւանդող մը ճուրհենեան անուն, հարաբարապետներ (Թասանեց գաղթա, ևն.), Կրկնիներ (Կիլիկաց, Դալման), և զանազան Կրկնիներ տիրաբած անձինք։ Ժն. դարուն ալ աւելի կը բարցաւանին կեսարացի ի Կ. Պոլիս թիւով, զիրքով և աղղեցութեամբ։ Ինչհետեւ գովեստով կը յիշէ զանոնք իբրեւ հիւան, որմնազիր, քարահատ և քանդակագործ, նկարիչ, հարատարապետ, որունք շինած են սուլթանական ապարանքներ, մկրթիներ, բաղնիքներ, ևն., արհեստաւորներէն ամենք զարմած են սեղանաւորներ։ Պոլիս պատրիարքարանի գործոց, Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց ինդիկներուն մէջ և յայն աղղեցիկ է անոնք ժայնը. եղած են ուսումնականներ (Նշանաւոր Պապաստար զպրիք՝ ուսուցիչ Սիւմէտ Երևանցի, Սահակ Անգղիսի, Պետրոս Բերդուստի, Յովսէփ Արքունիներ, Տիրացոյ Գէորգ կեսարեանը, Մանուկ Կարեհի, Եսայի զպրիք, Նուստար Տէր Յովսէփեան, Պոլոս Գարագոսեան) Արմաշու մեծ կապադոքիայի, և Պետրոս Առտուածատուրեան եպիսկոպոսները։ Յաղազ ժն. դարուն, շատ աւելի զիրք կ'ունենան անոնք մայրաքաղաքին մէջ։ Իրենցմէ են Նշանաւոր Յովն. Սէրվէրեան, Պոլոս Սոսան, Միքոյի Ջարգան, Յովն. Ալլատեան, Յակոբ Պալասեան, Յովն. Պաղպաղիկեան, Կարապետ Մանուկեան, Կալալայ՝ Յակոբի, Իսկիլասարի ձեռնարանի առաջին տնօրէնը, և բազմաթիւ ուրիշներ, վաճառական, արհեստաւոր և արտեստարներ, որոնք գրեթէ գործն եկաւ 1820 շէրաւէր Սերոյի ձեռնարկին ձախողեցումը։— Պոլսէ դուրս նախորդ դարուն սկսած անոնք ծաւալումը՝ դէպի Ջիւղաւուս, Հալէպ և Երուսաղէմ, ուր այն միջոցին կարեւոր տարր մը զարմած էին Միաբնակութեան բարձր և խնարհ աստիճաններուն վրայ, այս դարուն կը հասնի նաև Եգիպտոս, ուր այդ ատեն նոր թուական մը կը բախար Մէնէտ Ալիի իշխանութիւնը, նեղուր փութուած վրայ. հոն արդէն այդ ատեն կ'ալ կային հայեր։ այս նոր շրջանի առաջին հալը կ'ըլլայ կեսարական Ջիւղաւուսի մը որդին Պոլոս Սոսաֆ. Իրեն կը հետևին հետզհետէ իր բարեկամ Լեւոնաւ միւլպէնեան Թաւալայի, տարաբական. եղբայրը Բարթիլ (որունը զաւակն էր Արքանաւ փաշա Բարթիլ), մեծն Նուպար փաշա, Բեհան Գրգոր և Միքոյի եղբայրներ (որոնք առաջինի զաւակներն էին Կարապետ և Միքայէլ պէյեր) Յակոբ Ալլազան. աւանդն ալ կեսարացիներ։— Այս դարուն հիւանէ է զարմալ որ կեսարացեալ, որոնք իբրեւ արեւելեան աղպանքներու վաճառականներ, ժն. և ժն. դարերուն, մինչև Ամստերտամ և Լիվորնո էին գացած, իբրեւ արևմտեան տարազագործութեան գործիչներ կը հաստատուին Եւրոպայի հարաբարապետական քաղաքներու մէջ, մասնաւորաբար Մանչէսթը, ուր առաջին գաղղեցները կ'ըլլան Մանչէսթը և Կիւլպէնեանը. որոնք կը հետևին Պէյլէրեան, Թիւրքեան, Մատիկեան, Էսսայեան, Ֆրանգիեան, Գրեանեան, Կիւմիւշ-

եանք. բայց Եւրոպայի մէջ հաստատուած այս բոլոր ճանկերը հիւզերն էին միայն իրենց Պոլսոյ կերպարներուն, որոնք հան կը դորձնէին միշտ անելի վտանակաւ, մինչև որ Վերսայ առևտրական հըրպարակին վրայ ամենէն տիրական զերը կատարեցին կենսաբայիքը, աւելի զօրացած աստիճանով, Գարակէպեան, Յրէնկեան, Սարբեան, Հալահեան, Թալթապուրեան, Արզուեան, Սթամպուրեան, Մնտիկեան, Պատմականներ, Մաբարտեան, Փափաղեան: Իսկ ասանցմէ շատեր իրենց մանած հիւզերն ունեցան զեռ Թաւրթիոյ ներքին և ծովեզերեան, քաղաքներուն մէջ (Պէրսիթ, Սամոն, Մէրսին ևն.). այնպէս որ շինաց փոքր ի շատէ վաճառաւոր կէտ մը ճանկաստանի մէջ, ուր չցուցուէին կենսաբայի վաճառականներ: Զմուռնայ տակաւին որ բացի այս մեծ վաճառականներէն, Պոլսոյ մէջ կային յոյժ մեծ բազմութեան կենսաբայի գիւղացիներ (էլէրէզցի, ծնէնէզցի, Մաննուռնացի, Պէլէկէնցի, Թամարզացի, Նիքիւցի), որոնք գործաւոր գասին մէջ ամենէն ուշադրանները զարած էին: Այս գիւղացիներէն է որ Լամիտեան խորհրդուն ստորադիր շատեր ստիպեց անցնել Եփրատ, Պալմիրա և Յաւնաստան. մինչ ծննդավայրը մնացած իրենց կայրեակիցներէն էս բաւական թաւայ անցան Առանի, Անկիւրի, Սերաստիա, Պաղտատ, Մուսուլ, և ուրիշ կեդրոն տեղեր, և շատեր Ամերիկա, աւր քիտոյ գայեցին նաև Պոլսոյ վաճառականներէն և զործաւորներէն՝ բազմութեամբ: — Իսկ Զմիւռնիոյ մէջ, զոր մինչև վերջին աղէտը ապահովագոյն վայրերէն մին կը նկատէին, կենսաբայիք (Պալմուռնաք, Տիրիփեանք, Կիւստինեանք, Սապալյանք, Ալլաւիկըսեանք, Փալմուռնաք, Արզաւորուսեանք, Եփրատեանք, Երիթրեանք ևն.) մնացին միշտ առևտրական աշխատու ճանկեր: — Վերջին (Զ.) հաստատանքն մէջ, էլք 1930-2005, Ալպոյանեան կենսաբայներէն կը ներկայացնէ կենսաբայներուն ի. զարուս սկիզբը սփռել սկսիլը աշխարհի յորս ծայրերը և Հայաստանի մէջ նոր կենսաբայիքը չիտուեան անհատիքը Եփրատի մէջ է որ Եւրոպա: — Այս վերջինին մասին, որ զեռ անկատար է և ընդհանրապէս ծանօթ, հարկ չենք տեսներ զերեսն հաս Ուայց հետաքրքրական են այն նկատուողութիւնները, որոնք կը ծառայեն լաւագոյն զմտնելու կենսաբայիքին աշխատանքին վարձատրութեան, որոնք մէջ տեղի ունեցան կենսաբայիքներու յաշիւղութիւնը իրենց սփռուած ապր վայրերուն մէջ: Այդ պատահանքներուն մէջ առաջին պէտք է զննել առեւտրայ արտադրանքներն կենսիքի ծրարական այն աղբիւրութիւնը, զոր իրենց ծննդավայրերուն և Թաւրթիոյ միւս քաղաքներուն մէջ ապրող կենսաբայիք կը կրէին Եփրատուի, Ամերիկայի և այլ տեղերու իրենց կայրեանկիցներէն ստացած նամականիքներն միջոցաւ: Այն տեղերու կենսիքը երեւակայնիւ շատ աւելի ազատ, ճոխ և յաշիւղութեան համար յոռադրելով Եփրատի և ներկայի տեսակետով չիտի և ապագայի տեսակէտով տարաւոր այն վիճակը, զոր

իրենց ծննդավայրին օր քան զօր աւելի չբաւարուող գրուութիւնը և երկրին քաղաքական կայունութիւնը կը պարզէր իրենց, Սամանեան Սամանազրուութեան ազգած յոռախաբութիւններով, Կիւլիկեան պաշտեցով, Պոլսոյ պարպումով, Զմիւռնեան սարսափներով և ի վերջոյ Մեծ պատերազմին և Տեղահանութեանց արհաւիրքներով միշտ աւելի յեղուած իրողութիւն մը, որ Թաւրթիոյ մէջ իբր հայ ապրիլը այլ ևս անկարելի կը ցուցնէր իրենց: Երրորդը, պանդխտութեանց երեսէն ընտանեկան անոջ կենսեքին արտաճմով քայքայուած, որ անհանգստիկ կ'ըլլար արտառնին սրբութեանց և նահապետական կենցաղի նուիրականութեանց այնքան պարտուած կենսաբայիքին: Ու վերջապէս, ազգային և օտար վարժարաններու մէջ հայ նոր սերունդին ստացած համեմատապէս նշանակալի կրթութիւնն ու զարգացումը, որոնք այդ երկրորդ անբաւական կը ցուցնէին անոր ընդունակութիւններուն և հասկանալի, և զեղի նոր և լաւագոյն հորիզոններ կը բանային իրենց աչքերը: Ճիշտ այս պայմաններով, որով կը հեռանային անոնք իրենց երկրէն, կենսաբայիք յաշիւղեան, ընդհանրապէս, իրենց գացած նոր երկրներուն մէջ: զի այդ իղմերը իրենց մէջ հոգորագոյն ձգտումներ եղան ձեռնկերտութեան, խաղաղութեան, աշխատասիրութեան և յարաստութեան, որոնք ապրէին իրենց բարոյական յատկութիւնները եղած էին առաջ այլ իրենցով, կանախ այդ երկրները գաղթած իրենց կայրեանկիցներուն օրինակը խաղախոյս առիթներ եղան ամէն տեղ անոր համար: Եփրատու եկողներուն ինչո՞ք լըսաւ, զոր օրինակ, օրինակը Մեկոնեան եղբայրներուն, որոնք աղքատ ոտք դրեր էին Ալեքսանդրիա, քաղաքով ու քաղաքով ամենէն հարուստը զառնալու համար յետոյ այդ երկրին մէջ, ազգին համար:

Գրեմք վերջին մասին այս վերջին գլուխը վերնագրուած է Կենսաբայի զէմբեր իրենց ծրննդավայրէն դուրս: Անոր մէջ կը ներկայանան այն բոլոր կենսաբայիքները, աւելի ճիշտ՝ կայացող վիճակները, մեռած կամ ոյլ, որոնք որ է մարդիկ մէջ իրենց ունեցած արտադրութիւնը կամ մատուցած ծառայութիւնը նշանաւոր եղած են: Երկրորդ ցուցակ մըն է իսկապէս եղածը, որ կը զըրաւէ գործին վերջին 250 էջերը, տեսականորաւ զատաւորութեամբ կ'ըլլուած և պատկերաւոր, առուս մէջ կը յիշատակուին ու աւելի կը կենսագրուին 400ի մօտ անձեր, գիտուն, արտեստագիտ, եկեղեցական, մատուրական, աղատ արտեստական, պետական՝ զինուորական՝ յեղափոխական գործիչներ, վաճառական, արհեստագիտ, ճարտարաւորեստական, լրատագրակի, տպագրիչ, լրագրող ու այլ և այլ ասպարէզի պատկանողներ: Առեւցած շատերուն մասին գործին զանազան զըլուխներուն մէջ արդէն յիշատակութիւնը համալրելով, ցանկը յիշումներ կ'ընէ ստեղծ անոնց եղած մար: Անտարակոյս, ինչպէս ինք Պ. Ալպոյանեան կ'ըլլէ խոստովանի, անկարելի քանի մը չենք կրնաք նկատել զայն: Բայց ինչպիսի ասեւելով ունոր պատարաստութեան պայմաններն ու միջոցները, լա-

գրեթէ ամբողջութեամբ նկատի առնելով և երբեմն նոյն իսկ խառնուրդներով Նիկիայացիներով զայն: Ու կը խորհիմ չհամար թէ՛ Երբեք աւելի փառաւոր և լիաւի համայնագիտարարական արժէք մը պիտի ունենար այս գործը, եթէ Նիկիայացիները զայն զայն կետաբխառ ու Գամբրիլը չէն և կանգուն եղած միջոցին, անձամբ շրջելով հոն և տեղեւոր լրաց հաւաքելով և գրելով ամէն ինչ: Ի՛նչ որ ուր ըլլայ, առկայ, կետաբխառութեան, խելքի՛ կամքի և գործի այս մեծ ոսկեհատքին նուիրուած այս հատորին առջև, իմ համոզումս այն է թէ իրարու արժանի են անոնք, որոնց համար է գրուած այս գիրքը և նա՛ որ գրած է զայն:— Փակցելի հատորը, վերջացաւ, առ այժմ գեթ, ահա համար իմ ըտելիքը: Բայց իմ միտքը ինքնին կ'իբրեւ ուրիշ բանի մը: Հայրենապետիկ կենսարարին շափով մը գէթ երջանիկ կրնայ ըզգալ ինքզինքը իր կորսնցուցած հայրենիքին յիշատակները այսպէս յաւերժացած տեսնելով այս բնասարական յիշատակաբանին մէջ: Բայց ի՛նչ պիտի ըլլայ մեր այն միւս, երբեմն նոյնիսկ աւելի կեանքար այս մեծ շրջած, գաւառներու, փոքր ու Մեծ Հայքերու մեր բնաշխարհներուն, և փոքր Ասիայ, Պալէստինան, Թրակիական և ուրիշ հայազգութիւններու ազգային աւցնեղներու և ոմանց ներկային և ազգային յիշատակներու յաւերժացման գործը: Սուրբ է թէ ցարդ եղան այդ օւղղութիւններու քանի մը հրատարակութիւններ, ոմանք անբաւական բոլորովին, ուրիշներ համեմատապէս աւելի գնահատելի. իսկ մին, հոյակապ այն հատորը՝ զոր Ք. Գալուստեան Ամբրիկա հրատարակից Մարաշի մասին, անտարակոյտ ամէն մասամբ հոգացուցիչ, Հարկ է սակայն ըսել թէ գործը, գոյ յիշատակներու յիշատակարանացման այդ գործը ամենամեծ մասամբ կը մնայ դեռ անկեղծ, մինչ ազգովին այժմ է որ ամէնքս պարտքիք, ամէն ժամանակէ աւելի հիմա, ճշտապէս զնշխարեալ բնկորան դի մի՛ ինչ կորի-

ցէն: Հայրենակցական Միութիւնները, որոնք գտնելի նախանմանիւրութիւնը կը զգան ահա Հայաստանի մէջ իրենց ձեռնադաշարեալ անուշահերով նոր քաղաքներ կամ թաղեր ստեղծելու, նշխարան ազգասիրական պայտք մը վճարած կ'ըլլան իրենց հայրենական սրբութեանց գաղափարին, եթէ ընեն իրենց կարելին՝ հաւաքելու և գրական հատորներու մէջ այսպէս, ըստ օրինակի Ալլոյանանանի զկեսարիային կամ Գալուստեանի Վարաշին հրատարակել տալու համար իրենց շրջած հայրենիքներուն յիշատակները: Կը հաստատմ թէ ամէն շրջանէ մերազգողներուն մէջ կը գտնուին գրչի և սրտի տէր անձինք, որոնք կրնան լծուիլ այդպիսի գործի մը: Բայց իմ անկեղծ համոզումս է թէ այդպիսի ձեռնարկի յաջողապէս ի կատար հանումին համար ամենէն անհրաժեշտ անձն է Ք. Արշակ Ալլոյանանանի իրեւ մօտէն ծանօթ մը ոչ միայն իր մասնագիտական ձեռնհասութեանը այդպիսի աշխատանքի մը համար, այլ մասնաւոր իր բանասիրական, պատմագրական և, լիեմակապահան հաւաքումներուն, արուեստագիտական, բանական գանձաբանն են իր պարօքներն ու դարանները, վստահ եմ թէ ինք միայն կրնայ կատարել այդպիսի գործ մը, որ և հայրենական շրջանակի կամ գաւառի համար: Հայ ազգագրութեան և ազգային վիճակագրութեան շատ գովելի նպատակ մը ըրած պիտի ըլլայ սրտով ու գանձով հարուստ որ և է մեծատուն, զինքը կապելով այդպիսի ուսումնասիրական ծառայութեան մը: Գրչի և մտքի մեծագոյն և լաւագոյն ծառայութիւն մը զոր ինքն իսկ, աւելի քան որ և ուրիշ ասօցաբեղի մէջ, պիտի գտնենար մատուցանել իր գրչին ու տաղանդին, ու անոնց միջոցաւ ազգին:

Որչա՛ր փափաքելի էր որ այս տողերն ու իր հատորը մահաւանդ այդ մտօք կող մը եղած ըլլային ամէն անոնք որ ճշմարիտ ականջս լսելոյն:

Ք.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՍԿՐՏՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ն.

ԻՅԹՈՂԵՆԷՄԻ Ս. ՄՆՆԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. ՄՆՆԻԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ մկրտութեան աւագանը որ, ըստ հին յատակագծին, աւրիթերադրուած էր սիւնազարդ գաւիթին

զորի մասին մէջ, շրհորին մօտ, Սոյները սիւնազարդ գաւթին դրան մօտ, հարաւի կողմը զետեղած են. ինչ որ կորսնցուցած է իր բնական ու աւանդական վայելչութիւնը: Աւագանը ունի հետեւիլով լմաստով յուսարէն արձանադրութիւնը. «Կա՛ն յիւստակի եւ հանգստեան եւ քաղաքեան մեղաց (էրբեւորութեան) Տէր զիսե»:

Շատ յարմար տեղ մըն էր մկրտութեան հոյակապ աւազանը, որ ներկայիս անշքօրէն և շատ անճաշակ կերպով տեղափոխուած է գաւիթին մահնէն վարի կողմը, ուր կը խափանէ անցքը և առած է ողորմելի տեսարան մը։ Դ. զարուս պաղլիլքային կազմին մասին գաղափար ունեցող որեւէ մէկը պիտի իսկոյն ըմբռնէ թէ, առանց ծխական հին կանոններու ալ ազդեցութեան, լոկ ճարտարապետական լուսագոյն հասկըցողութիւն մը, չըսելու համար տարրական գեղեցկագիտութիւնը, աւազանին, այսպէս, կարծար մը ձևը պիտի չի տար՝ գաւիթին խորը Ֆետուած այգիպիտի գիրքով մը։ Անիկա հոտ բնու պատշաճ չէ իր նպատակին, և, ինքնին հասկնալի է թէ ան ինչ բանի կրնայ ծառայիլ այգետեղ։ Քրիստոնէութեան վարձջական մկրտարաններուն գերը, սովորական եղած ձևերը և ընդհանուր գիրքը այնքան հանրածանօթ են որ այս մասին դոյզն ապացուցութեան մը պէտք չի մնար։ Անտարակոյս շատ աւելի բազմաթիւ եղած են թերեւս բոլորչի կամ ութանկիւն աւազանները. հրեայայում է նոյնպէս որ անոնք եկեղեցիներու կողակին կամ սնարակին հետ կցուած վիճակի մը մէջ ըլլան։ Իայց, շնորհիւ ներկայիս կատարուած հնարասական հետազոտութեանց, շարունակ այնպիսի նոր յայտնութիւններ կ'ըլլան, որ մեն ըրջհայեցութիւն պէտք է ի գործ դնել մկրտարաններու տեղին և շինուածքին վերաբերմամբ տեսութիւններ բանաձեւուած առեն։ Ստացուած ապացոյցներու առջեւ՝ ա'լ գրեթէ մէկ կողմ ձգուած է ամէն տեղի մէջ մէկ աւազան և այն ալ անպատճառ եպիկոպոսական եկեղեցիին կից եղած ըլլալու անվիճելի նկատուած կարծիքը։ Եթէ այդպիսի օրէնք մը քրիստոնէական պաշտամունքի նախադրոյն օրերուն գոյութիւն ունեցաւ իսկ, շուտով պէտք է խափստապէս ըլլաւ։ այնքան անհամար և հնարասապէս ստուգուած ակներեւ աւազանները, որոնք ունէ կապակցութիւն չունին ոչ մէկ մայր եկեղեցիին հետ, և որոնցմէ շատերը կը գրտնուին այնպիսի երկրորդական տեղերու մէջ՝ որոնք հաւանաբար երբեք չեն ունեցած եպիկոպոսական աթոռ։ Երբ շատ մօտէն քննենք ծանօթ և եկեղեցիի մը հետ յարաբերութեան մէջ եղած ամենէն նշանաւոր մկրտարաններուն գիրքը, կը տեսնենք

որ անոնք բոլորովին անկախ են որ և օրէնքէ և որ և է չափով ենթակայ չեն եղած կանոնադրական ոչ մէկ սովորութեան։ Եթէ՛ անոնց տեղաւորումին՝ այսինքն տեղական գիրքին մասին եղած է կանոն մը, առ առաւել չէնք ինչ հեռանկարական գիրքին և գետինին վիճակին համեմատ եկեղեցիին հետ հաղորդակցութեան լուսագոյն պայմաններուն վերաբերեալ բան մը պիտի եղած ըլլայ ան։ Այս տեսակետով, Բեթլէհէմի մկրտարանին գիրքը շատ վայելուչ էր անշուշտ պաղլիլքային հարաւարեւմտեան անկիւնին մէջ, միակ տեղը՝ ուր չէնք թիւ կառուցուածքին համար ոչ հող զուրս կրելու անհրաժեշտութիւն պիտի ծագէր, ոչ ալ ստորերկրեայ շինուածքի, մինչ ճակատին դուռներուն հետ իր անմիջական յարաբերութիւնը ամէն գիւրգիւնի պիտի ընծայէր ծխական շրջանի միջոցին կատարուած մկրտութեան հանդիսաւոր արարուածութեանց։ Միայն յատկադիժին քառանկիւնի ձևն է որ շատ նպաստաւոր չերեիր այս կարծիքին։ Կատար ևս առաւել ընդունելի և որ շատ նպաստաւոր առարկութիւններ ընդունելու որ կարծիքը աւելի յամենալ այդ կէտին շուրջը (տե՛ս Bethléem, Le Sanctuaire de la Nativité, էջ 93-94, PP. V. A.):

Ձ.

ԱՄՐՈՒԱՍ-ՆԻԿՈՒՈՒՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
ՄԿՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌՁԱՆԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Լաթրուենի մօտ գրեւ մ'է Ամուսը, որ է գաղտնի Եմաուսը, որ Գ. զարուս Նիկոպոլիս անունը առաւ։

Ամուսը ունի շատ աւերակներ, որոնցմէ ամենէն շահեկանն է գրեւին հասնելէ առաջ՝ ա'լ կողմի աւերակը։ 1880էն սկսած են այդ աւերակներուն պեղումները. շինութիւններէ հանուած քարերը շատ խոշոր են, և փլատակներու յատակները մոզայիքով զարդարուած։ Գտնուած են ջրի ճամբաներ, սրբան հանուած բոլոր հնութիւնները կ'ապացուցանեն թէ հողմէական բազմաբնութեան չէնքեր են անոնք, Գ. կամ Բ. զարուս պատկանող։

Յիշեալ շինուածքը վաղուց աւերակի վերածուելով՝ նոյն աւերակներուն մէկ մասնին վրայ կառուցուած է եկեղեցի մը. կը

կարծուի թէ Ե. կամ Զ. զարուհ կատարուած է այս եկեղեցիին շինութիւնը:

ԺԲ. զարուհ այս եկեղեցին աւերակ ըլլալով՝ նորոգուած է սեղացի քրիստոնեաներէն կամ իտալականներէն, Իսպանիոյ մեծ եկեղեցիին նմանութեամբ: ԺՁ. զարուհ, առաջին անգամ կը յիշատակուի իր անունը և կոչուած է «Մակաբեանց եօթն եղբայրներու եկեղեցի»:

Այս հնագոյն եկեղեցիին մկրտութեան պատմական աւագանը պիտի նկարագրենք: Եկեղեցիին կարեւոր աւերակները կը գտնուին հարթափայլին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը, նախնական կողակներուն մօտ: Ընդարձակ բակի մը խորը, որուն բաւական գէշ հարթուած ժայռը այժմ կը կազմէ գեւորինը. նոր շինուածք մը կը պատասպարէ փոքր յիշատակարան մը, զոր պէտք է քըն-նել ուղղորութեամբ: Փոքրիկ տան մը կեդրոնը փայտէ ութանկիւնածիւ պատուած (revêtement) մը կը պահէ կարաս մը, որուն մէջ կարելի է իշնել պատուածին վերի բացուածքէն: Կարասը արտաքինապէս կլուրակ է: Ներքին կողմը ունի բլթակաւոր (lobées) խաչ մը, որուն յատակալիքը կուտայ չափերը: Հասուածները պիտի օգնեն հասկնալու յորինուածքն և կատարեալ զիրքը յիշատակարանին՝ որ ունի երկու աստիճաններ՝ իշնելու համար, և կրկնակ բացուածքներ՝ որոնցմէ մին 0,30 մ. յատակին վրայ, ներսի ջուրը կը բերէր, մինչ միւսը՝ միջնորմին վարը, գործածութենէ յետոյ, կարասը կը թափէ: Մարմարէ յատակ մը՝ քիչ մը հակած գէպի ջուրը վազած բացուածք՝ կը կազմէ արդի յատակը. աստիճաններն ալ շինուած են մարմարէ. դռնար և հաստառեւ թէ նման պատուած մը կը զարդարէր առաջին կարասին բոլոր ներքին որմերը: Ան ներսի կողմէն համալի (hamra) տեսակ մը ծեփով որմադրութեամբ շինուած է: Սկրթուքի աւելի եմբարկուած վերի եկերքները ի հնուին նորոգուած են մանր և նուրբ նիւթերով:

Ըստ նկարագրութեան, այս աւագանին մէջ կողմի հեռանկար պատկերը ցոյց կուտայ տեղւոյն գետնին վրայ 0,30 մ. տրամագիծով փոքր կարասի մը վրայ դրուած որմադրեալ տեսակ մը կէս զլան: Կարելի չէ հաստատել թէ զլանը երբեք կատարեալ եղած ըլլայ: Յենած մէկ կողմէն աւագա-

նին՝ և միւս կողմէն կէս շրջանակային շինուածքի մը՝ իր գերը լուր կը բացատրուի իբր պարզ նկցուէ մը կապարեայ եւ կամ հոգէ ջրուղիի մը համար, և ան իբր փակեալ խողովակ մը ինքը ջուրը գրտէն կ'ընգունի և կը փոխանցէ աւագանին՝ որուն կը ծառայէ իբր ուղղիչ: Զուրը գրտէն կուգայ փոքր ջրուղիէ մը, որ պահպանուած է ընդգէմ պատի ներսի կողմին եւ համալի ծեփով: Կարելի չէ ճշգրտութեամբ որոշել ջրի աւագանին և ջրուղիին հաղորդակցութիւնը, բայց վերջինս փողածն փորուած է հին պատի մը մէջ՝ նախ ուղղահայեաց ջրի աւագանին, յետոյ թլուրած աշակողմի անկեան 0,30 մ. երկայնութեան մը վրայ եւ այս կերպով իբր հիւմ ծառայած է այժմու տնակին: Զրուղիին երկուսն սանթրիոնը ուղղանկիւնէն գառնալով ներս կը թափանցէ աջ անկեան պատը և կը մտնէ ներսը այն խոշոր քարերուն որ կը կազմեն այս կողմով կիսաբոլորակին առջնը գրիթէ 0,50 մ. բեռնին վերեւ և գրիթէ հաւասար փոքրիկ կիսազլանին վերի մասին: Այս ջրուղիէն բերուած ջրի քանակը շատ քիչ է եթէ նկատի առնուի իր ծայրայեղ նուազութիւնը, մանաւանդ ընդգէմ արտաքին պատին, ուր համալի ներկայութիւնը միջնորմներու վրայ անհաւանական կը նկատուի փակուած ջրուղիներու յարմարութիւնը: Զրուղիին արդի մուտքին և մկրտութեան աւագանին միջև կապակցութիւնը անկարելի է ճշգրտութեամբ հաստատել այժմ, առանց փայտէ ութանկիւն շինուածքներէն քանի մը մասեր տեղէն հանելու, ինչ որ կարելի չէ եղած: Այսու հանդերձ մասնաւոր անարժէք մանրամասնութիւն մ'է շինուածքին վիճակը քննելու, ինչ որ յետոյ պիտի նկարագրուի: Իր միայ ծանօթագրել այն կիսազլանին՝ որուն կեդրոնը գետեղուած է աւագանը: Քարով շինուած է ան բաւական միջակ ծաւալով, բայց խնամով տաշուած: Սրկու յառաջամասերը նոր պատերուն մէջ սեղմուած են: Կողակին տրամագիծն է 3,78 մետր և իր կորութիւնը կատարելապէս կանոնաւոր է. չէնքը շատ հինցած է և ետեւի աւագանը որ կը հակի սակայն պատին, հազիւ տարկուի կարելի է նշմարել կոփածոյ քարի մը միացորդները գետնին ներքիս հաւասարութեամբ. ուրիշ տեղ անոնցմէ կան երկու և միայն հարա-

ւային անկիւնը անէ՛լ ունի երեք։ Այս տեղը կը նշմարուին նաև մածուցուած (seullement) ծեղկեր, որ անտարակոյս ցոյց կուտան ամրամարէ կամ մետաղէ դրուագագործութիւն։ Կարելի է զանազէ հաստատի կիսաշրջանակին ո՛ր է ուրիշ մասին վրայ, բայց կոխածոնիւր կցուածքնիրը կրնային փորել ուրիշ նեցուկների շինուածքին համար։ Ուրչափ ալ աւրուած ըլլայ այս շինուածքը, դիրքին է հասկնալ թէ անոր նպատակն էր աւազանին շրջանակ մը կազմել։ Առաջին երեսը միայն զարդարուած է քարերը տաշուած են կողակի կրութեան և շտապելովն ուղղահայեաց կցուածքնուրուն համաձայն, ի բաց առնալ այն միակէտը՝ ուր շրուղիին բերանը կը պահանջէ քարին մասնաւոր կտրուած մը։ Կիսաշրջանակին ետեւը արդի փոքր տան պատը կը հանգչի, որոշ կէտ մը, հին օրերէն տաշուած կոփածոյի մը վրայ, որուն չկրցանք սահմանել նախկին շինուածքին մէջ կատարած դերը, եթէ չէ այս պարզապէս ներքին երեսը պատի մը՝ որ կը կապէ մկրուտութեան աւազանը մեծ կողակնիւրու քանարքին։

Եկեղեցիին զուգահեռարար և աւազանին առջև կը տարածուի ընդարձակ բակ մը (17×15 մեղր, կտր թիւ)։ Ժայռին պատը՝ որ զայն կը սահմանագծէ, հիւսիսային կողմէ ուղղուած է իւր պատուանդան գեղեցիկօրէն շինուած պատի մը, որուն քանի մը քարերը միայն տակաւին իրենց տեղը կը մնան մեծ աւազանին առջև և Ընդհանուր յատակագծին մէջ ժայռը փափագելի ամրութիւն ընծայած չլըլլալով՝ փորուած է կարեւոր լայնութեամբ բակին հաւասարութեան՝ հաստատուելու համար շրջանակին պատը։ Արեւմտեան կողմէ, փլատակներու կուտակուած ներկայիս թոյլ չտար հաստատուելու սարահարթակին (plate-forme) տարածութիւնը։ Քայքայուած մոյթի մը քանի մը կոփածոնիրը և ուրիշի մը հաւանական զուգարբրձութիւնները (arasement) ենթադրել կուտան թէ այս տարածութիւնը ծածկուած պէտք է եղած ըլլայ և կամ կամաւրակապ պատով մը շրջապատուած։ Արեւմտեան մասին մէջ տակաւին կան մոզայիքէ յատակի մը գեղեցիկ նշանները, արձանագրութեան մասով մը։

Գալով հիւսիսային յարակից (annexe)

եկեղեցիին՝ կարելի է այժմ թիւզանդական թուականի յիշատակարաններուն մէջ նմանութիւններ գտնել մինչև որ յիստագայ հետազոտութիւնները լաւագոյն կերպով ճշդդնէ զարգացուած և բաժանումը։ Մինչև այսօր գոյութիւն ունի ըլթակաւոր խաւածե մկրտութեան աւազանը, որուն համար պէտք չկայ հոտայից բացարդութեան։ Տանակակներ կարելի է հաշուել ժամանակակից Պաղեստինի մէջ նմանօրինակ աւազաններ, թէև ոչ միևնոյն նիւթերով։ Այս աւազանը որմադրութեամբ շինուած, թրեւս սկիզբէն մարմարէ կոփածոյով զարդարուած, կէտ առ կէտ, երեքմի մինչև տրամագիծը կը նշմանի Բերդիքիմի, Ումմալ-Պալի, Թիբուլի, Բերաբի, Մալխաբայի, Խեպէք Զաւալիի և այլ աւազաններուն, տաշուած խաւոր քարերու մէջ։ Բայց ոչ ոք կը վարանի ընդունել զանոնք իւր քրիստոնէական հին աւազաններ։ Առաջին եկեղեցիին մէջ մկրտութեան ծէսներուն վրայ հոս աւելորդ է ո՛ր է ճիշտութիւն, և գիւտին առաջին օրէն սկսեալ ըլլոր մարդոց վկայութեան համաձայն՝ նոյն աւազանին առաւելութիւնը անվիճելի կը մնայ, թէպէտ և աւազանին կապուած յիշատակարաններուն թուականը ճշդուած չըլլայ։

Այս ծանօթագրութեանց շրջանակին մէջ չեն մտնել յայտնել Ամուսի յիշատակարանին փոփոխութիւնները։ Կրնանք ըսել սակայն աւստամանակայ կարծիք մը։ Բիւզանդական եկեղեցին իր յարակից եկեղեցիով է մկրտութեան աւազանով գոյութիւն ունեցած է մինչև արաբական արշաւանքը, թրեւս աւելի ուշ։ Յետոյ պատահաբար կամ կրօնական մոլեռանդութեամբ կործանուած է։ Անոր փլատակները իսլամներու համար յարգանքի առարկայ եղած են՝ հիմնուած մի քանի գրոյցներու յիշատակներուն վրայ, նման Պաղեստինի քրիստոնէական մէկ քանի շէնքերուն։ Իսլամ հաւատացեալները իրենց գերեզմաններուն համար կը փնտռեն մեծ փլատակներուն շուքը, որուն իրենց երևակայութիւնը՝ առաջնորդուած գոնէ աւելի կամ նուազ վաւերական կամ ալլանդական ջրիստոնէական աւանդութիւններով՝ կուտակած են կրօնական յիշատակներ։ Յուանկներու գալու ժամանակ, վաղեմի եկեղեցիին գեղեցիկ մնացորդները ուշադրութիւն գրաւած

Սրբուհի Մամիկոնի անունով եկեղեցի կար, սակայն անունը Մա-Միլո բառէն կուգայ, որ կը նշանակէ Միլլոյի ջուրերը: Այսօր քրիստոնեաներու նշխարներուն տեղը յայտնի չէ:

Հոս էին հայոց վանքերէն միոյն աւելաւորները, ուր, կ'ըսէ Աստուածատուր եւ պիսկոպոս Յովհաննէսեանց, իր Պատմութեան մէջ, «մեր ժամանակ հայերէն արձանագրութիւններ գտնուեցան Արեւելից Սարգիս Վրդիի անունով, զոր Յոյները Զնջեցին, երբ քաղաքին կառավարիչը անոր քարերը տանել տուաւ նոր կրպակներու շինութեան գործածուելու համար»:

11. — Այս դժնդակ ժամանակին Ս. Յակոբի հայոց միաբանութեան պետն էր Արոնէն պատրիարք, որ ականատես կ'ըլլար Ս. Գեորգիանի կործանման, և սիրով կառնվէր խոցուած կը մօրմօքէր որ առաջին խալիֆաներու հրովարտակները օգուտ չէին ընեն, ու կ'ազօթէր որ Տէրը այցելէր իր Ս. Եկեղեցիին:

Արոնէն պատրիարքին ժամանակակից է նաեւ Մեսրոպ եպիսկոպոս, որուն անունով հրովարտակ մը կայ, ըստ արար պատմիչին, ուր կ'ըսուի. «Հրամայեցինք Մեսրոպ եպիսկոպոսին՝ արքեպիսկոպոս ըլլալ երուրադմի հայոց վրայ, պատուով վերարկու հացուցինք անոր, և զայն վերատեսուչ կարգեցինք անոնց բոլոր կալուածներուն վրայ, և իրմէ ու իր վանքերէն ամէն նեւ զութիւն վերցուցինք, ո՛չ ոք թող համարձակի վանքերէն ձէթ, մօմ և ուրիշ բան պահանջել, և եթէ մէկը յանդգնի մեր հրամանին հակառակ շարժիլ՝ պիտի պատժուի: արգելուած է յանիբաւի ծանրասկանի կամ աւելցնել, անիրաւութիւններ ու զրկանքներ ընել: Ըստ իրենց կամքին թող փակեն ու բանան վանքին գուռը՝ երբ որ ուզեն, և թող ոչ ոք հակառակի ատոր: Որչափ ատեն որ վանքին միաբանները ուզեն՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսն իրենց վրայ տէր և իշխող թող ըլլայ, և երբ որ չուզեն զայն, իշխանութենէն վար առնեն իրենց ազատ ընտրութեամբ և իրենց վաղեմի սովորութեան համաձայն: Ո՛չ ոք թող հակառակի այս հրովարտակին: Տրուած 1015ին: (Պատմ. Երուսաղէմի Աստուածատուր Եպս.

Յովհաննէսեանց, էջ 123): — Սաւաւանեանց չունի այս հրովարտակը իր պատմութեան մէջ:

12. — Հակառակ որ Ս. Երկիրը տազնապալից ու վտանգաւոր կացութիւն մ'առնէր՝ բարեպաշտ ուխտաւորները չէին դադարի այցելելէ Յիսուսի տնօրինական սրբատեղիները, որոնց կարօտով կը մաշէին, և գունդագունդ ուխտի կուգային Արեւելէն ու Արեւմուտէն:

Արեւելէն ուխտի եկողներուն մէջ լուռաւոր աստղերու պէս կը փայլին երկու հայ սրբակեաց ճգնաւորներ, Ս. Մակար և Ս. Սիմէոն, որոնք Հայ Եկեղեցւոյ պարծանքներն են: Կ'արժէ տալ անոնց հակիրճ պատմութիւնը. —

Ա. — Ս. Մակար Միքայէլ անունով աղնուական իշխանի մը զաւակն էր, առաքինի վարքով և ուսումնաստէնչ. հաւանաբար Անտիոքցի, ուր Ս. Մակար մեծանուն եպիսկոպոսին քով դաստիարակուեցաւ, և անոր վախճանումէն յետոյ անոր անունն ու աթոռը ժառանգեց իր սրբակեաց արժանիքով: Ան բժշկութեան շնորհք ալ կ'ընդունի, ու ժամանակ մը վերջի խոյս տալով իրեն եղած պատմութիւն՝ քանի մը ազգակիցներով Ս. Տեղեաց ուխտի կուգայ. կը քարոզէ Հրեաներուն ու Սարակիւնոսներուն. գլխէր անոնց լեզուն, ինչպէս նաեւ Յունարէն և Ասորերէն. ոչ-քրիստոնեաներէն շատերը ճշմարիտ հաւատքին կը դարձնէ, թէ և սաստիկ բրածեծ կ'ըլլայ ու կը բանտարկուի, սակայն հրաշքով կ'ազատի բանտէն: Անտիոքէն, իր ժողովուրդէն կուգան զինքը ետ իր աթոռը հրաւիրելու, սակայն կը մերժէ. Երկու անգամ կ'այցելէ Ս. Երկիրը: Ապա կ'երթայ Գերմանիա, ամենուրեք քարոզելով սիրոյ և անմահ կեանքի աւետարանը: Կը հասնի Գանա քաղաքը, որ ժանտախտէն կը տառապէր, շատերը կը բժշկէ, սակայն ինքն ալ կը վարակուի ու կը մեռնի 1012ին, և ըստ իր հաւաստումին, իր մահէն վերջ ժանտախտը կը դադարի: Իր մարմինը կ'ամփոփուի Բաւոնի մենաստանին մէջ:

Բ. — Ս. Սիմէոն Ս. Մակարի պէս սրբապետ վանական մըն էր ու մեծ քարոզիչ. աղնուական զօրավարի մը զաւակը:

ծնողքը կ'ամուսնանան զինքը, սակայն առանց ամուսնական առաջադրման մտնելու՝ կը հեռանայ Արշարունեաց երկիրը. Ս. Բարսեղի վանական կարգը կը մտնէ, ապա երկու աշակերտներով կ'առանձնանայ Երասխի ձորը: Ստաբարոն ճշնութեամբ կ'ապրի և հրաշագործութիւններ կ'ընէ, խոյս տալով համբաւէ ու պատիւէ՝ Երուսաղէմ կու գայ. Արսէն պատրիարք սիրով կ'ընդունի զինքը, եւ անով կը մխրթարուի. բայց Սիմէոն երկու տարիէն կը հեռանայ փառքէ պատիւէ, և Արեւմուտք կը մեկնէ. Արսէն պատրիարք կը ցաւի անկէ զրկուելուն համար, շրջաբերական թուղթ կը գրէ Եւրոպայի իշխաններուն, թուղթ մըն ալ Սիմէոնին կը յանձնէ, որ Հռոմ կ'երթայ: Արսէն պատրիարքի թուղթին մէջ կ'ըսուի՝ թէ Ինքն Ս. Գեորգիանցի պահապանն է եւ պատրիարք Երուսաղէմի: Ս. Սիմէոն Բենեդիկտոս պապին կը ներկայանայ, որ կը քննէ ու փորձի կ'ենթարկէ անոր հաւատքն ու Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանանքը, ու կը հիանայ անոր սրբականաց վարքին ու շնորհքին և Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեանը վրայ: Ս. Սիմէոն բժշկութիւններ կ'ընէ Հռոմի մէջ, և մեծ հրաշագործ սուրբի մը համբաւին կ'արժանանայ, բայց չուտով խոյս կուտայ խուժանէն և կ'երթայ շրջելու Անգղիա, Սպանիա ու Դալիա, ամենուրեք քարոզելով և բժշկութիւններ ընելով: Կրկին Իտալիա կը վերադառնայ եւ Մանդաւա քաղաքի մենաստաններէն մին կը մտնէ, ուր իր մայրենի լեզուով ժամերգութիւն կ'ընէ: Կը վախճանի 1016ին, եւ հոն կը թաղուի: Բենեդիկտոս պապի հըրամանով սուրբերուն կարգը կը դասուի, որուն յիշատակին մատուցներ ու սեղաններ կը շինուին, և մինչ և այժմ կը ամօնուի իր յիշատակը: — Լատին եկեղեցին իրրեւ կաթողիկէ կ'ընդունի այս երկուքն ալ, սակայն անոնք ճշմարիտ քրիստոնեայ սուրբեր են և Հայ Եկեղեցւոյ հարապատ դաւաններն ու փառքերը:

13.— ԺԱՐԳ ԳԱՐՈՒ ՍԿԻԳՆԵՐԻՐ ԵՐԱՆԵՆԻ
կարեւոր խնդիրն էր աշխարհի կատարածի կամ վախճանի գուշակութիւնը, այն է հազարամիայ սխալ վարդապետութիւնը, ըստ որում Քրիստոսը 1000 թուականին Աստուածորդին պիտի երեւեր և վերջին դաւ

տաստանը տեղի պիտի ունենար Ս. Քաղաքին մէջ. ուստի ամէն ոք կը ջանար հոն փութալ, ուխտաւորներու հոկայ բազմութիւն մը լեցուցած էր Սուրբ Քաղաքին փողոցները, հարուստ իշխաններու և բարեպաշտ ուխտաւորներու հետ նաեւ աղքատ և սինլոր մարդիկ կը շրջէին Երուսաղէմի փողոցները: Կարծես թէ այս շարժումը իր օգուտն ալ ունեցաւ Ս. Երկրի վանքերուն համար, հարուստ եւ մեծափարթամ իշխաններ իրենց գանձէն առատ նուէրներ կը բաշխէին սրբավայրերուն, անոնց նորոգութեան համար՝ սարսափած վերջին դատաստանի տանջանքներէն, կը յուսային անոնց փոխարէն երկնային վարձատրութիւն ստանալ:

Մինչ այդ, Եգիպտոսի և Պաղտատի իշխանները կը կռուէին Ս. Երկիրը իրարու ձեռքէն յափառակիւռ համար: Իսկ 1021ին Սկիւթացիք հիւսիսէն հեղեղի պէս կը թափին Հայաստանի վրայ, կը տիրեն Պարսկաստանի, ուր Սելճուկի թուր Տուզըլը մահմետականութիւն կ'ընդունի ու Պարսից թագաւորութիւնը կը վերականգնէ, և իր սուրը կը հասցնէ մինչ և Ս. Երկիրը, մինչ անգին, Կ. Պոլիս, յոյն կայսրերը բուլղանդական սին վէճերով զբաղած էին:

14.— ԺԱ. ԳԱՐՈՒ Հայ Երուսաղէմի պատմութեան փայլ մը կուտայ Գրիգոր Վկայաստի կաթողիկոս, որ մեծ փափաք ունէր այցելելու Ս. Երկիրը, ինչպէս նաեւ Եգիպտոս, ու սուրբերու վկայաբանութիւնները հաւաքել: Կ. Պոլիս այցելելէ յետոյ՝ ճամբայ կ'ելլէ գէպի Երուսաղէմ, սակայն, ծովուն եկելով ծովանութեան հետեւնքով, փոխանակ Յովպէի նաւահանգիստը երթալու՝ նաւը կը քուլի գէպի Աղեքսանդրիա, ուր մեծ պատուով կ'ընդունուի և ժամանակ մը կը մնայ հոն և Եգիպտացի անապատականներու վկայաբանութիւնները կը հաւաքէ. իր քրոնորդին Գրիգոր եպիսկոպոսը փոխանորդ կը կարգէ Իրեն և ճամբայ կ'ելլէ: Թէեւ չի յիշուի անոր Ս. Քաղաք այցը, սակայն կարելի է ըմբռնել որ առանց Երուսաղէմ հանգիպելու, ուր երթալու համար ճամբայ ելած էր, վերադարձած ըլլայ իր աթոռը: Արեւմուտք երթալու ակնարկութիւնը՝ Կիրակոս պատմիչ սխալմամբ Հռոմ կը հասկնայ, Ուուսայցիքի Հռոմը

(Կ. Պոլիս) Հովոմ գրելով, և դոր Հ. Մ. Չամ-
չեան իբրև իրողութիւն կ'ընդունի՝ ի նը-
պաստ կաթողիկոսութեան:

Անշուշտ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց
միաբանութեան մէջ մեծ ոգևորութիւն յա-
ռաջ բերաւ Վկայասէրի նման սրբափայլ և
քաջ հայրապետի մը ներկայութիւնը, ու-
րուն մասին, գոթախոսարար պատմական
տուեաներն չունինք:

15. — ՈՒՆԵՏԱՆԻ ՈՐՈՒԹԻՒՆ. — Այս չըբ-
ջանին Ս. Երկրի քրիստոնեաները չարաչար
հալածանքներու և կեղծութեան կ'են-
թարկուէին՝ արաբներու սեղծութեան թուը-
քերու և Թարակինոսներու անգթութեան
առարկայ ըլլալով: սակայն ուխտաւորու-
թիւնը չէր դադրեր՝ հակառակ այս բոլոր
խտգոտութիւններուն. Հայաստանէն և ուրիշ
երկրներէ գունդագունդ կուգային բարե-
պաշտները բազմաթիւ և տաժանակիր
ճամբորդութեամբ. յաճախ աւազակներու
ձեռքը կ'իյնային ու կողոպտուելէ վերջ՝
երբ Ս. Քաղաքի պարիսպի դուռներուն կը
հասնէին՝ զանոնք զոյգ կը գտնէին իրենց
առջև, և չէին կրնար ներս մտնել՝ մինչև
որ անձկութիւն մէկական ոսկի տուրքը չձա-
րէին, իսկ չըբաւորները պարիսպին քով
թափառելով՝ անօթութիւնէ կը հիւժէին ու
կը մեռնէին, շատ անգամ ալ բռնաժամ կ'ը-
լային, առանց իրենց նուիրական ուխտը
կատարելու:

Եկեղեցիներու մէջ քրիստոնեաները ա-
զատ չէին իրենց պաշտամունքը կատարե-
լու. ծեծ, կողոպուտ և խռտանդուս ան-
պակաս էին: Անկարելի է առանց արցունք-
քի նկարագրել հաւատացեալներու քաշած
չարչարանքները:

Երբ ուխտաւորները իրենց հայրենիք
կը վերադառնային, լալով ու արցունքով
կը պատմէին Երուսաղէմի եկեղեցիին տա-
ռապանքները, իբրև ականատեսներ, որ կը
մորմոքեցնէր հաւատացեալներու սիրտը, և
կը մղէր զիրենք գալու և Ս. Երկրիւր ա-
զատելու: Եւ արդարեւ Եւրոպայէն, Պետրոս
անապատականի քարոզութեամբ, ԺԱ. դա-
րու վերջերը խաչակիրները եկան ու գրաւե-
ցին Ս. Երկրիւր մահմետականներու ձեռքէն:

16. — ԱՄՓՈՓՈՒՄ. — Ա. — Ջանա-
ցինք, որչափ կարելի է, հակիրճ գիծերով,

ներկայացնել արաբական շրջանին Հայ Ե-
րուսաղէմի պատմութիւնը. տունք ժա-
մանակի քաղաքական կացութիւնը, նշա-
նաւոր գէմքերը իրենց սեղմ նկարագրով,
երեք նշանաւոր պատերաբներու — Աբ-
րահամի, Գրիգոր Եգեմագիի և Աբսէնի մա-
սին համառօտ տեղեկութիւններ:

Թ. — ԺԱ. դարը Բագրատունեաց թա-
գաւորութեան շրջանն է, ցաւալի է որ ո՛չ
մէկ յիշատակութիւն ունինք անոնց մեծա-
գործութեանց մասին՝ Ս. Երկրի մէջ, և ա-
նոնց օժանդակութեան՝ վանքերու վերա-
շինութեան համար, սակայն կարելի չէ որ
անոնք ստատարած ըլլան Ս. Երկրի հայ
վանքերու և Ս. Յակոբի միաբանութեան,
ուխտաւորութեամբ և իրենց առատածնոն
նուէրներով:

Բ. — Ս. Աթոռոյ միաբանական ներ-
քին կեանքի, տնտեսական վիճակի և վար-
չութեան մասին՝ ոչինչ ունինք իբրև ծա-
նօթութիւն, պատմութիւնը կը զլանայ մե-
ղի որ և է տեղեկութիւն: Սակայն, եթէ
վաւերական է Աբրահամ վարդապետի ճամ-
բորդութիւնը 40 վանականներով ի Մեքքէ,
եթէ անոր արուած ապանովագրին մէջ յիշ-
ուած բոլոր սրբապաշտներն ու վանքերը հա-
յոց սեպհականութիւնն էին՝ մէկտեք է հե-
տեցնել ուրեմն՝ թէ կազմակերպեալ վա-
նական միաբանութիւններ կային՝ այդ վան-
քերն ու սրբատեղիները պահպանելու հա-
մար, որոնց մէջ բաւական թիւով ձեռա-
գիրներ ընդօրինակուած են վանականներու
ձեռքով, թէև մեր ձեռքը հասածները Ժ.
դարէն անգիրն չեն անցնիր:

Աբրահամ պատրիարքին արուած հը-
րովարտակին մէջ կը յիշուին հայոց ունե-
ցած կալուածներն ու արեւը, ինչ որ կը
նշանակէ թէ այդ ժամանակներէն սկսեալ
Ս. Յակոբ ունեցած է արգիւնաբեր անշարժ
կալուածներ, սակայն եկամտի զլխաւոր,
չըսելու համար միակ՝ աղբիւրը ուխտաւո-
րութիւնն էր:

Վարական տեսակէտով՝ գոռար թէ
այդ վաղեմի ժամանակներ կանոնաւոր ժո-
ղովական և տնտեսական կազմակերպու-
թիւններ եղած ըլլան, այլ վանքերու տե-
տւչներ և վանահայրեր, որոնց պարտա-
կանութիւնն էր յամենայնի հնազանդիլ Ս.
Յակոբի պետին կամ պատրիարքին:

Գ. — Հայ միաբանութեան յարաբերութիւնը իշխող իսլամ կառավարութեան հետ եղած է, ինչպէս միշտ, օրինական հնազանդութիւն և քաղաքական կատարել հպատակութիւն, վասնզի հայեր Ս. Երկրին մէջ ո՛չ մէկ քաղաքական տեսակետ կամ նպատակ կը հետապնդէին, ինչպէս մինչև ցայսօր, այլ իրենց միակ նպատակն էր պայծառ պահել Ս. Տեղերը և անխափան կատարել իրենց կրօնական պատամուռները։ Յունաց պէս զօրաւոր թագաւորութիւն մը չունէին, որ մերթնդ մերթ կը տիրէր Ս. Երկրին եւ Յունաց դիրքը կը զօրացնէր քաղաքականապէս։ Հայերը խոհեմ էին այդ տեսակետով հնազանդութիւն ցուցնելու տիրող իշխանութեան, կը բաւէր միայն որ ազատ ըլլային իրենց հաւատքի խոտաովանութեան ու սուրբ պաշտամունքներու կատարման մէջ։ Ասոր համար աւելի վստահութիւն կը վայելէին քան ուրիշները, եւ շնորհներու կ'արժանանային, ինչպէս կը վկայեն իրենց շնորհուած ապահովագրերն ու հրովարտակները։

Դ. — Միւս քրիստոնեայ ազգերու հետ ալ հայոց յարաբերութիւնը բարեկամական էր ու սիրալիւր, հինէն ի վեր։ Ինչպէս կը յիշուի Մուհամմէտի հրովարտակին մէջ, Դպտի, Հապէշ և Ասորի եկեղեցիները Հայոց հետեակներն եղած են Ս. Երկրին մէջ, և սրբալայրերուն մէջ վայելած են Հայոց պաշտպանութիւնն ու հովանին։ Իսկ բիւզանդական մեծ եկեղեցիին հետ Հայ եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը շատ լաւ չէ եղած միշտ, քանի որ Յոյն եկեղեցին յոյսած իր կայսերապաշտպան զօրութեան՝ հիւզէր իրեն ենթարկել միւսները։ Յարութեան տօնին, Մուսուսի խնդիրը և լուրը կը ցուցնէ այդ ոգին։ Բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին՝ Հայ եկեղեցին ստիպուած էր յաճախ գլուխ խոնարհել Յոյն եկեղեցիին, սակայն, արաբական շրջանին՝ գտաւ իր անկախութիւնը և իր դիրքը զօրացուց՝ վայելելով արաբ խալիֆաներու պաշտպանութիւնը։

Ե. — Ս. Տեղեաց մէջ Հայոց դիրքը շատ կը զօրանայ արաբական շրջանին, եթէ վաւերական է Աբբահամ պատրիարքին տրուած ապահովագրի պատճենը, հայ միւս-

բանութիւնը գերազանց և փառաւոր դիրք մը կը գրաւէր սրբալայրերու մէջ, անոր մէջ իբրև հայոց սեպականութիւն կը յիշուին գրեթէ բոլոր կարեւոր տնօրինական սրբատեղիները. — Ս. Գերեզմանը, Ս. Յարութեան Տաճարի բոլոր մասերը, Գողգոթան, Համբարձման լիւր, Բեթղեհէմի Ս. Մնեղեան եկեղեցին, և մինչև Ամմարիոյ վանքը։

Անաստաս Վրդ. ի յիշած Դ. Դարուն շինուած 72 վանքերէն շատերը անշուշտ տակաւին կանգուն կը մնային մինչև արաբական շրջանը, երբ ինքը գրի կ'առնէր զանոնք։ Սրոնի բարձունքին վրայ Ս. Յակոբի գրաւած պատկառելի դիրքը պատմական անհերքելի փաստ մըն է հայոց ունեցած մեծ ու նախանձելի իրաւունքներուն Ս. Քաղաքին մէջ։

Զ. — Ս. Յակոբի միաբանութեան կըրթական վիճակի մասին գրեթէ ոչինչ բերած է մեզի ժամանակին պատմութիւնը՝ իրեւտեղեկութիւն, միայն Մուհամմէտի ապահովագրին մէջ կը յիշուին ի միջի այլոց Վննոնց տուի ... բոլոր իրենց վանքերը, եկեղեցիները, դպրոցները, կառուածներն ու արտերը։ Որմէ կը հետեւի թէ մէկէ աւելի դպրոցներ ունէին հայեր, բայց թէ ի՞նչ տեսակ դպրոցներ էին անոնք, ո՞րքան աւազակերսութիւն ունէին, և ի՞նչ ծրագրի վերայ հիմնուած էին, ոչինչ գիտնք։ Դժուար թէ կանոնաւոր և կրթական խնամաւ ծրարողի ունեցող դպրոցներ ըլլային, այլ հաւանաբար վանական պոլիս վարժոցներ, ուր վանականներ կը պատրաստուէին, եւ կամ աւելի վաղեմի դրութեամբ՝ փոքրաւորներ կամ մանուկներ, առ ոտս վարդապետին կ'աշակերտուէին և վարժուելով միաբան կ'ըլլային։ Թէ և Նրուսադէմի Թաղվամնշալակ դպրոցը հինէն կը յիշուի, ինչ որ պատրաստուած եւ լեզուադէտ թարգմանիչ վարդապետներու փաղաճք մը կ'ենթադրէ։

Է. — Գալով հայ գաղութին եւ ուխտաւորութեան, առաջինի մասին ոչինչ ունինք ըսելիք, քանի որ պատմութիւնը բուրովին կը լռէ այդ մասին, հազկական մեծ գաղութ մը կարելի չէ ենթադրել, թէ եւ Օմարի զինուորներու եւ այդի զպատմու-

թիւնը կը ցուցնէ թէ կալուած ունեցող հայեր կային. հաւանաբար Ս. Յակոբի սեպհականութիւնն էր: Աւելի վաճաքեալ շուրջը ոպասաւորներու և մշակներու ընտանիքներ կրնային ըլլալ, և Ուխտաւորներ, որ կը թշուր թէ բաղմամբու էին, և ամէն տարի կը նորոգուէին: Շատեր երկար առնէն կը մշակային Ս. Երկիրը, կը շրջէին բոլոր նուիրական սրբավայրերը, և ոմանք վաճաքեալ կը

մտնէին ու կրօնաւորի սքեմ կը հազնէին: Առանց ուխտաւորութեան հայ վաճաքեալը անշուք պիտի մնային և միաբանութիւնները անտեսապէս եւ թուապէս պիտի տկարանային. ուխտաւորութիւնն է որ իր առատ նուէրներովը պահած է վաճաքեալ ու սրբավայրերը, որոնք եղած են ու կը մնան միշտ Հայ Երուսաղէմի պատմութեան առանցքն ու նպատակը: (Վեջ)

ՍԻՈՆ ՎԴԴ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱԿԵՐԱԳԻՐՆԵՐ ՊԷՂՐԱՄ ԷՆ ԷՐՄԷՆԻՒ ՄԱՍԻՆ

Պ.

Նախորդ յօդուածներով ամբողջական թարգմանութիւնը տուած էի պատմական երեք կտոր վաւերագիրներու, որոնց պարունակութիւնն կը պարզուէր, թէ զինական անյաջողութեան հետեւանքով վէճերութեան պաշտօնը ձգելէ ետք՝ Պէհրամ էլ էրմէնի իր հայկական զօրագուններով պահ մը ապաստանած է թէլլ Պաշկի կողմերը և ապա Հաֆիզ իսլամի հետ թղթակցելով յաջողած է ապահովութեան թուղթ և արտօնութիւն ձեռք բերել Եգիպտոս վերադառնալու համար:

Պէհրամի պաշտօնակութեան յուզիչ պարագաները պատմագրող մէկէ անկէ մասնադիւրներ կը վկայեն, թէ հայագիր վէճերի ծախողութեան պատճառ եղած է իր հակառակորդներուն և մրցակիցներուն կողմէ մի Գահրէի մէջ պատրաստուած զաղտի դաւադրութիւն մը, որու հիման վրայ ըմբոստ վալիսի ղէմ մղուած ճակատամարտին մէջ Պէհրամի բանակին մահմետական զինուորները դաւալք եղած և թըշնամիին կողմը անցած են: Խնդիր է սակայն գիտնալ, թէ որոնք են եղած այս դաւադրութեան հեղինակները, կամ արդեօք Հաֆիզ իսլամի գործած մասնակցութիւն ունեցած է լարուած դաւին մէջ: Միջնադարեան մեզի ծանօթ աղբիւրներ վճռական արտայայտութիւններ չեն ընէր

զժախտաբար այս մասին, այլ ճշմարտութեան սիրահար ընթերցողը կը ձգնէ խաթուածի մէջ: Յարգ մուսթի մէջ մնացած այս խիստ կարեւոր կէտն է, ուրիշ, որ կը լուսարանուի Սոքի էլ Աւեսայի մէջ տեղ գրտած 4րդ վաւերագրով մը, ուր պարզուած կը գտնենք միանգամայն յիշեալ դաւադրութեան տուն տուող շարժառիթները:

Խնդրոյ առարկայ վաւերագիրը Հաֆիզ իսլամի վրայ կողմէ Սիկիլիոյ քրիստոնէայ թագաւորին ուղղուած պաշտօնագիր մըն է, որուն արարեալն բնագիրը 6 միւսագիր էջեր կը գրուէ Գալաթիանտի գործին մէջ և որով Եգիպտոսի գահակալը տեղեկութիւն կը հաղորդէ Սիկիլիոյ իր պաշտօնակցին՝ օրուան հրատապ հարցներուն և վարչական քանի մը կարգադրութիւններու մասին: Պատմական տեսակէտէն թերեւ օգտակար պիտի ըլլար ամբողջական թարգմանութիւնը տալ ակնարկուած վաւերագրին, բայց «Սիոնի» սուղ էջերը անարժէք տեղեկութիւններով և միջնադարեան ճոռտարանութիւններով չխնդրելու մտահոգութեամբ՝ ստորեւ կը թարգմանեմ գրութեան այն հատուածը միայն, որ ուղղակի աղբիւր ունի մեզ հետաքրքրող նիւթին հետ: (Տե՛ս Սոքի էլ Աւեսա, հատ. 2. էջ 458):

«Աստուծոյ ծառայ ու սիրելի և հաւատացեալներու հրամանատար Ապտէլ Մէհմետ Ապուլ Մէյնուն էլ Հաֆիզ Լիտիլիլան Իմամին (իսլամի վրայ) կողմէ

Առ արքան Սիկիլիոյ կղզւոյն, Անքուրիայի(1), Անթալիայի(1), Գլուստիայի(Բա-

(1) Տպագրութեան կամ ընդօրինակութեան ս-ը խալիքն են ապահովարար Անքուրիայ կամ Անթա-

լապոր), Մէթէրլին(1), Մուլֆի(1) և յարակից երկիրներուն . . .

. . . Իմացած ևս Պէհրամի պարագան և անոր իբր թափառական և հալածական ժամանումը Ծաթթիմիան պետութեան մէջ: (Աստուած յաւերժացնէ այս պետութեան իշխանութիւնը): Իր հայրենիքը արտաքսած և իր երկիրը զուրս նետած էր զինքը, երբ ո՛չ գրտմ ունէր և ոչ զիրք, ոչ ցեղախումբ և ոչ ալ հետեորդ: Պետութիւնը ամենալաւ ընդունելութիւնը ըրաւ իրեն և խնդրուածը գերազանցող չափու մը հասցուց անոր հանգէպ երախտագործութիւնը: Ան (պետութիւնը) սղողեց զինք ամապիսի շնորհներով, զորս խնդրելու անպօր կը մընայ ամէն ակնկալութիւն և իր բարիքներով թոյլ տուաւ, որ ան ակնարկ պտտնէ՝ թիւր և ինչքերու մէջտեղ: Իր գործերը ամէն օր կ'ամէնէին ու կը բարգաւաճէին և իր հարստութիւնները ցանկացուածը եւ ուղուածը կը զէնէին կ'անյիշէին, մինչեւ որ տակդի ունեցաւ դժբախտութիւն մը, երբ վարչական տնօրինութեան հարկադրանքին տակ աղքատացան իրեն յանձնուեցաւ վէճիրութիւնը և իրեն տրուեցաւ (2) վարչական սանձը: Այն ատեն անպատկառութեան կողմէ պաճուճուած ու զարդարուած և սատանայի կողմէ նկարակերտուած ու գեղեցկացուած խորհուրդ մը յղացաւ: Ան ցուցարեց բան մը, որու նշանները երեւան ելան և ազացոյցներն ու հետքերը պարզուեցան: Իր կողմէ (ղրկուած) գաղտնի թիթակցութիւններով եւ յայտնաբերուած հայրէն գերերով ան կանչել տուաւ իր արբանեակներն ու ազգականները, իր ազգակիցներն ու ցեղախումբը: Աստուգ կուգային հետպահուէ, մինչև որ ձիաւոր և հետեակ 20 հազար հոգի հաւաքուեցաւ, մէջն ըլլալով իր երկու եղբորդիները և իր գերդաստանէն ուրիշներ: Աստուգ մուրեքացեցին զինքը, իրեն հանգէպ խորշանք և ատելութիւն առթող արարքի մղեցին և դէպի կացութեան խանգարում և գործերու խառնակութիւն առաջնորդող ձեռնարկներու մէջ

իւս տեղանունները: Հաւածօրէն առաջինը պիտի ըլլայ Սնմոմա, իսկ երկրորդը՝ Նարայիա կամ թերևս Քանքիլլերիա:

(1) Ըստ ճագովթի աշխարհագրութեան՝ Քալապոր (Քրլապիթա) նահանգին մեծ քաղաքներէն մէկն է Մուլֆի, թայց Սէթերլինի իշխանութիւնը չենք գտնիր նոյն աշխարհագրութեան մէջ: Կայ Սալուտի անուն մեծ քաղաք մը, որ նոյնպէս Քալապորի ենթակայ է:

(2) Տառացիօրէն՝ կարթուեցաւ կամ կացուեցաւ:

քաղաքներէն զինքը: Ուստի յաղթական զինուորները անոր յոռի վարչութեան դէմ զայրացան և իրենց օրէնքին և սովորութեան այլափոխումին առջև մերժեցին համբերել:

Երբոր այս բանը տեսաւ, հաւատացեալներու հրամանատարը անոր (Պէհրամի) համար շատ տեսաւ իշխանութիւնը և համոզուեցաւ, որ անտեսուած քաղաքամեծիկ և անուղղելի հետեանք պիտի ունենայ անհրաժեշտօրէն: Ուստի ան կ'ըզմակեցեցաւ իր սիրելիին ու մտերիմին հետ, որ խալիֆայութեան գրկին մէջ կրթուած է և որու արժանիքը վերիջի ծայրագոյն աստիճանները հասած է, սիրելի ու մտերիմ՝ որ վաստակով և նուիրումով ձեռք բերած է իշխանութիւնը և որմէ դատ ու է մէկու անսպառնալ, այլ իրեն միայն վայելէ հարածն է կայսրութեան գործերուն հսկողութիւնը, այն է՝ ամենամեծ և գերաբեկ պետը (1), որ այդ օրերուն Հարապիէնի վիճակներուն նահապետութեան էր:

Հաւատացեալներու հրամանատարին նամակները զրկուեցան զգացնելու համար ասոր (Վալիթի) յիշեալ ծանրակշիւ հարցը և պարզելու համար պետութեան զգխուն եկած այս փորձանքը: Ան ընդունեց հրաւերը, պատասխանեց կոչին և ստղծ ելաւ իր այն նմաններուն պէս, որոնց հաւատքը բարձր լիառատ ընծայած է Աստուծո և զորս ներկայ ժամանակներու երախտը ըրած է Ամենակարողն ու Ամենամեծը:

Հզօր հոգածութեամբ մը յատկորոշեց զինք Աստուծո, վերնաուց նւթերով օգնութեան հասաւ և մարդկային կարողութիւնը գերազանցող երկնային օժանդակութեամբ զօրավիգ եղաւ իրեն: Ան հաւաքեց ժողովուրդը և քարոզ խօսեցաւ անոր առջև՝ Աստուծոյ մօտեցնող և Անոր մօտ յարգի գործի մը մղելով զայն եւ պարզելով պետութեան սպառնացող վտանգը: Յաւուրութեան օրուան պէս հաւաքուեցան իր շուրջը, լեռնադաշտի և ցած գետիններ խոնուեցան եւ դաշտեր ու սահարթ մակերեսներ լցուեցան: Ընդարձակ երկիրը նոյն կուգար արարածներուն: Յիշեալը (Պէհրամ) գտնելու ձգտող առաջխաղացութեան մասին վերցուեցան պատճառաբանութիւններն ու արդիւնները: Ձկար հրապարակ էր, որ ժողովուրդով խոնուած էլլար. չկար անհատ մը, որ անոր վրայ քալելու անհաւատ

(1) Կ'անխնիք Բրտուն էլ Վալիիշի. որ ինչպէս յայտնի է, Պէհրամը գաւարութեամբ յաղթելէ ետք՝ վեգիւրութեան պաշտօնը ձեռք առաւ 1137 թուականին:

բեր է այն բանին յապագման առթիւ մտաւորանք չըլլար: Ասանց հետ բաղդատելով՝ Պէհրամ եւ իր ընկերները միապագայ եւրասիայի մէջ սեւ թիւի եւ ովկիանոսի մէջ կաթիլի կը նմանէին:

Ամենամեծ եւ գերաբոժէք պիտին հետ միասին բաղմունքները առավ քաղց՝ փութալով գէպի Պէհրամ եւ սրարչաւ խոյաւնալով գէպի անոր ընկերները: Երբոր այս բանը զգաց, Պէհրամ հանգիստը կորսնցուց եւ կծիկը գրաւ ու փախաւ (1) օթեւաններ կորկելով եւ իջեւաններ կոխտոնելով, թափառու մը աւար նկատելով եւ ապառու մը եւրազ համարելով:

Հաւատացեալներու հրամանատարին վէզիլուրեան պաշտօնը հաստատորէն կանգ առաւ յիշեալ ամենամեծ եւ գերաբոժէք պիտին վրայ, պաշտօն մը՝ որ անոր ցանկացողն ու նշանածը կը մնայ միշտ, որ անոր պաշտօնատուութեան անկեառայն կը սպասէ եւ գէպի անոր հայեացքը կը փութայ եւ կ'աւապարէ յարատեւօրէն, պաշտօն մը — կ'ըսեն — որ չէ դադարել իր գահուն գորդաւորանքը ուշամնաց նկատելէ եւ այս յապագունքին առթիւ նախերգակ եւ կրկնասան ողբերգու ըլլալէ:

Ան (Վախիշի) խօսքով եւ գործքով բարիք ըրաւ ամենուն եւ պետութեան նկատմամբ զուլս հանեց գործ մը, որ վէզիլնէրու մէջ աննշան եւ մեծ թագաւորներու մէջ անզուգական դարձուց զինքը: Ան փաստն ու ապացոյցը եղաւ հանրապետական (մահմատական) կրօնքին, պատիւ եւ յարգանք ընծայեց մտերիմներու, իսկ թշնամիներուն սահմանեց նուաստացում եւ արհամարհանք: Խալիֆայութիւնը պաշտպանեց անոր (Պէհրամի) գաւերուն գործադրութեան, գաւաւճանութեան իրազդրութեան, ինչպէս նաեւ նենգաւորի խաբէութեան եւ գաւաղիլի խորհրդանշանքին գէմ: Այս պատճառաւ հաւատացեալներու հրամանատարը պատեաւ նէն գուրա քաղցը զինքը՝ իրի հատու եւ սրաբարեան գաշաշին եւ ընտրեց զայն իրը վարչական գործերու հովատար մը, որուն կոպերը հազիւ թէ մթափը կը ճաշակին:

Ներքուստ եւ արտաքուստ հաւատարմացս անկեղծ ըլլալուն՝ իր մտերիմ եւ օգնական զատորոշեց զայն եւ իր անձին անխարդախ բարեկամը ըրաւ ի յարգանս անոր բազմամասնաւ սրազորութիւններուն, որոնք թաքուն չէին:

Անոր հողածութեամբ գործերը կանոնաւորութեան լարին մէջ յարաշարունեցան եւ անոր վէզիլութեան տակ բարօրութիւնը ընդհանրացաւ այնպէս, ինչպէս որ արեւգաղը իր լոյսերով կը համակէ բոլոր հարկզոնները: Անոր ակնարկէն բարեխախտութիւնները գոյացան եւ անոր օրհնութիւններէն երանութիւններ եւ բարերաստութիւններ երեւան եկան: Անոր բախտաւորութենէն մեծութեանց ոտը սղարքաւորաւ զարձաւ եւ անոր բարեգուշակ խորհուրդները կրօնքին համար հմայեակ եւ կախարդանք եղան չար փորձանքներու դէմ: Անոր յիշատակելի գործերը առտուան լոյսը կը գերազանցեն եւ անոր օրոշումները պողպատակերտ սուսերաշիջեցնու սրտիւնը կը նսեմացնեն: Անոր մեծագործութիւնները գոգհոտի ծայրադոյն սահմաններէն եւ դրուատիքի վերջակէտէն անդին կ'անցնին: Թող բարձրեալն Աստուած այս շնորհը պահէ հափշտական խալիֆայութեան համար եւ բոլոր արարածները համակող գեղուն երախտիքին առթիւ թող գոհութիւն ներշնչէ իր բարերարութեամբ ու շնորհով, իր բարեացակամութեամբ ու կարողութեամբ (1):

Երբոր Պէհրամ հետամուտ եղաւ փախուստի եւ յաղթական զինուորները ստանկորէն կը հալածէին զինքը, երբոր ճամբաները նեղը գրին զինքը եւ համոզուեցաւ, թէ ո՛ր ուզուութեան ալ հետեի պիտի կորսուի, ան վերստին գլխով ըրաւ պետութեան վեհանձնութեան ու ազնիւ զպաշտմաներուն, եւ կորստաբեր վայրերէն ապահովութիւն խնդրեց իր անձին համար: Գլխաւորութիւնը պարփակեց զինքը, ապահովութեան թուղթ գրուեցաւ եւ շնորհ վերադարձուեցաւ իրեն: Ան յաղթական բանակի մարդկանց խառնուեցաւ եւ իր բախտը, որ պահ մը խախտուած էր, առաւ տաճիր բախտերէն մէկը դարձաւ . . . Եւ:

Գրանիւրէ

ԳԵՈՐԳ ԵՐԱՐԼԻԱՆ

(1) Ներկայ պաշտօնագիրը, որ կը թուի գրուած ըլլալ Պէհրամի անկումէն անմիջապէս յետոյ զիրմէն կողմնացուցան ոգին, որովհետեւ խալիֆան խօսք ընելու հայ վէզիլի փախուստին առթիւ անուղ գաւադներին մասին: Արդարեւ, Իպի Մէլիսէր եւ ուրիշ պաշտօնյանք կը կայանէ. թէ Պէհրամ սպիտակեցաւ լքել ազգամիջաբար իր օփ մը հայ կորիմներով: որովհետեւ իր քանակին մամնատակուն գինուորները տրուած ազգանշանի մը վրայ՝ խումբ խումբ դաւալք եղան եւ թշնամիին կողմը անցան:

(1) Եւ այլուած զօգիտանքուն իրական արժէքը հատկապէս համար րաւական է յիշել: Թէ որդատանի ուսուցիչը՝ Վալիլիշի իրի ինտայ խախտուել փորձեր մը դարձաւ Թալիֆայի դիտուն. որով կրկնակի Թալիֆայիներուն վրայ Պէհրամ Սպիտակ զանքէն դուրս ելլելով՝ հկաւ ազատեց զինքը անոր ձեռքէն:

ՀԱՍՏԱՏԻ ԵՒ ՄՏԱԾՄԱՆ ՅՈՒՔԵՐ

ԱՇԽԱՐՀԷՆ ԴՈՒՐՍ ԵՆԼԵԼ

Արդարեւ շատ աւելի լաւ պիտի ըլլար մեզի համար՝ եթէ կարենայինք աշխարհէն դուրս ելլել զԱստուած գտնելու համար միայն, եթէ Աստուած չըզուր որ ո՛չ կրկեսին փոշին շնչեմ եւ ո՛չ ալ լսեմք պայաբանն ժխտք։ Եթէ կարենայինք յաղթանակը շահիլ՝ առանց կռուելու։ Եթէ կրօնին շնորհիւ կարենայինք ոչ թէ փորձութիւնները տեսնաւորել, այլ շըհանդիպիլ իսկ բնաւ անոնց։ Եթէ մեզի բոլորներէ՝ սուրբ յիշուող համար՝ դադրիլ մարդ ըլլալ։ Թէ աշխարհ իր այժմեան կազմին մէջ ունի իր փորձութիւնները, իր վստահները եւ ծուղակները։ ա՛յս մասին է որ երբեք ներքի պիտի չըլլար երկմտիլ։ Իմաստութիւն է անուշտ խոյս տալ ցրտաւորութենէ, զգուշանալ նոյն իսկ բոլոր անօգուտ յուզումներէն, փնտռել՝ կարելի եղածին չափ՝ մեկուսացալ կեանքին հանգիստը, անոր մէջ զօրացնելու համար իր հոգին, ու յանապազոյն՝ առանձնասեմեակին մեծութիւնը, մրսափոփոցելու համար Աստուծոյ առջեւ։ այո՛, անուարեղի են ասոնք, զորս շատ կարեւոր է իմքի ունենալ։ Հովուական կեանքի խաղաղ միակերպութիւնը չ'արգիլեց Աբրահամը աղօթքի յարմար վայր մը փնտռելու Մաւրիէի կաղնիքի շուքին ներքեւ։ ու քանի՜ քանի՜ անգամներ իր մահու հոգին դէպի իր Հայրը վերացնելու համար, մեր փրկիչը Յիսուս, դէպի լեռը քաշուեցաւ։ Բայց այս զգուշութիւնները որքան համաձայն են Բիստոնեական իմաստութեան, նոյնքան ցնորհական է մտածելը թէ աշխարհէն փախչելու համար, պէտք է զգուշանալ ընկերութեան հետ շփում ունենալէ։

Ա. Վ.

ՔՆ ԱՇԽԱՐՀ ՈՒ ԹԻՒՆ

Տարիներ առաջ կարդայինք պատմութիւնը փառաշքի մը որ, մուր դիւեր մը, դուրս ելաւ լուսամուտէն փոքրիկ սենեկի մը զոր ունէր ձեղնաշարկին մէջ, ու, բոլորովին փնայած վիճակի մէջ, երկար ասեմ, պատեցաւ ամբիփն վրայ, նայուածիմն առջեւ լուռ եւ դողաճառ բազմութեան մը, որ ի գուր կը խորհէր զայն փրկելու միջոցներուն վրայ։ Մերձակայ սօնի մը երազմեմով, անկիւս իր արդուարար կը պատահաւորաբար երգեր մոմնջելով, ու ապահով քաշուածով մը միտք չափելով ամբիփն հակուածքը (զի իր բունը կը պանայանէր զինքը),

մինչեւ եզերքը կը յառաջանար։ Շատ անգամներ հետապառ եղբրական սանձանքէն, շատ անգամներ նորին հոն դարձաւ, միտք ժպտուն, միտք բուն։ Բայց յանկարծ, իրեն դիմացի պատահանէ մը, պզտիկ լոյս մը շողաց։ փառաշքիին աչքերը անոր հանդիպեցան։ արքնցաւ։ յետոյ արտակեղծ հիշ մը լսուեցաւ։ յետոյ մանաւորիկ անկում մը։

... Իր զարթուումը սպաններ եւ զինքը, Աւաղ, անհաւատ եւ անասունած մարդիկ, մարդիկ՝ որոնց Աստուածը այս աշխարհս է, ի՞նչ էք դուք, եթէ ոչ փառաշքիներ, որ քնացած վիճակի մէջ իր քայիք անդունդին եզերքը, երգելով քերես ու սօնէր երգելով, պատշապունում ձեր բունէն, բայց այն եղկելիին պէս մահը կրելով միտք ձեզի հետ։ Ամեն աշխարհասէր իր մէջ ունի յուսանաւորութեան սերմը, ամեն անասունած կեանք յիշ է անձնասպանութիւնով մը։

Ա. Վ.

ԲԱՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԸ

Քրիստոնէից Աստուածը Աստուած մըն է թէ՛ այնքան իրական, թէ՛ այնքան սիրելի, թէ՛ այնքան դիւրաւ կը գտնուի եւ թէ՛ այնքան քայքայ է իր նամակները, ա՛յնպէս ներկայ է աշխարհի բոլոր մասերուն եւ կեանքի բոլոր անկիւններուն մէջ, Աստուած մը՝ ուրուն միայն մտածումը կը իրամայի վստահութիւն ա՛յնքան ազդուապէս։ վերջապէս Անոր Յիսուս Քրիստոսի մէջ յայտնուող մեր իւրաքանչիւրին ա՛յնքան մօտ եւ այնքան սերտ ցոյց տուած է զայն, որ, նոյն իսկ ամենեւին իշխուող եւ իշխելիւյաւ հաւասարաշխարհուն համար է տակաւին ինչ որ չէ եղած հնուքեան ոչ մէկ աստուածամային համար, Բարի Աստուած է Հայր մեր ու յերկնս։ Այս գաղափարը որքան աւելի զօրեղ կերպով իմացուի եւ որքան աւելի կենդանի կերպով զգացուի, այնքան աւելի կը բանայ եւ գործողական կ'ընէ սիրքը։ անոր մէջ կը մտնէ բարեսիրտութիւն եւ հեղուքիւն։ անկիւս հոգին տրամադիր կ'ընէ ողորմութեան եւ աշակցութեան, անկ մի հոգիի մէջ կը ստեղծէ մարդկային շահագրգռութիւն մը։ քնկերութիւնը կը հիմնէ բարոյական եւ անկեղծ խաբիսի մը վրայ։ Քրիստոնէական հաւատալիքներն են միայն որ կրնան լայնցնել սիրքը, ժամագրգռել մարդը մարդով, իբրեւ մարդ՝ իրագործելու համար ճիշդեղեղական եղբայրութիւնը։ ... Ամեն քրիստոնէայ սիրտ սիրած է մարդկութիւնը։ ամեն մարդ որ չէ սիրած զայն՝ չէ քրիստոնէայ։ այս երկու նշաններն են։

Ա. Վ.

Լ ՈՒՐԵՐ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅՈՒԹԵՆԷՆ

(Շար. Նախորդ թիվն եւ վերջ)

Խաղաղիկի Հայ Համայնքը իբր վարչութիւն ունի Ազգային Կոմիտէ մը կամ Մարմին մը, հինգ անգամներէ, եւ Հոգաբարձութիւն մը, երեք անգամներէ, Առաջինին միայն երեք անդամներ այժմ պատշոնի վրայ կը մնան, եւ են Միհայիկ Տէր Յովակիմեան՝ նախագահ, Սարգիս Կրճէշեան՝ երեցփոխ, Յովհաննէս Մկէշիշեան՝ անդամ: Հոգաբարձուներն են. Կարապէտ Յովհաննէսեան, Կամաւուր Յակոբեան, Թադէոս Տէր Յակոբեան: Կը կառավարուին կանոնադրով մը, որ ոչ մէկ Սահմանադրութեան կը մնանի եւ ոչ Պոլոժեկային. այլ աւելի կը յիշեցնէ վարչաձեւը գաղղական ռուս ժողովուրդին, որուն հետ շփման մէջ եղած են երկար ատենէ ի վեր, սեղական կառավարութեան օրինաց պահանջներուն պատճառներով: Ունին նաեւ Տիկնանց Միութիւն մը: Վերջերս կազմուեալ է նաեւ Տիկնանց Հ. Մ. Ը. Միութիւն մը, եւ նպատակ կայ եղեր հեռավար միւս գաղղներուն մէջ ալ կազմել մասնաճիւղեր, Սկեդիցի շուկէ եղեր մասնաւոր եկամուտի աղբիւր, եւ ամէն ինչ կը գոյանայ կամաւորներու օգուտներին: Բայց հիմակ սկըսեալ են մտածել տեւական եկամուտի մը գոյանումն մտայն:

Կարապէտ Ապետեան, Խաղաղիկի ազգայիններէն, այժմ Տայրէն փոխադրուած, վերջերս կտակ մը քրած է եղեր, բաժին հանելով նաեւ Նուսապէմի, պայմանաւ որ կալուած մը օքնուի, արդիւնը դարցոյն յատկացուելու համար:

Ամենքը սիրով են իւրաւու հետ, եւ Հոգեւոր Հովիւին անձը կը թուի կարեւոր ազդեցութիւն մը ունեցած ըլլալ՝ աւելի զօրացնելու համար այդ սերը:

Խաղաղիկի մէջ կայ եղեր նաեւ անասունաւորեան դէմ պայքարող Եկեղեցական ժողով մը, ռուս եպիսկոպոսի մը նախագահութեան ներքեւ, որուն կ'անդամակցին բոլոր Եկեղեցիներու ներկայացուցիչները, նոյն իսկ լատինները, իսկապարհաւ նաեւ հայոց Հոգեւոր Հովիւը. իսկ Շանկալի մէջ կայ եղեր երեսնամարդաց Միութիւն մը, նախագահ ու-

նեմալով Վարդան Չաղալեանը, որ Մելիք Նուսապետի բարոյական հետիւնակութեամբ եւ մեծ ջանքերով կ'աշխատէ եղեր վարձել տուն մը, աղօթարանի վերածելու համար զայն. եւ այդ նպատակին համար արդեն կազմուեալ է գորհացուցիչ գումար մը:

Տ. Ասողիկ Վրդ. նպատակ ունի եղեր ի մօտը երթալու նաեւ Նոփոնաւ, յայտնութիւն ծանօթ ազգասէր Տիկնի Տիման Արզաւրի(*), որ կ'ապրի յառաջացած ծերութեան մէջ, այժմ դժբախտաբար զրկուած առատ կեանքի նախկին դիւրութիւններէն եւ միշտ շոցներէն, որոնցմով այդ ազնուական հաշտեալ պատերազմի տան մանաւանդ այնքան օգտակար էր եղած այն տեղին անցորդ հայերու եւ ազգային բարեգործական նպատակներու:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Օգոստոս ամսուան ընթացքին, Ս. Աթոռոյ Տնօրէն Ժողովը ինչ, իսկ Լոսն. Գիւրգույն Լոսնիւրը Հրօք անդամ չհրաւերեցաւ:

● Կիր. 1 Օգոստոս. — Ս. Գառաբաբը մասնակցեցաւ Ս. Գառաբաբի, Գառաբաբ Տ. Նուրայր Վրդ. բնաբան անտեղի Մոթ. ԺԲ. 36-37ը, խօսեցաւ դատարկարանութեան հոգեւոր եւ ընկերային ճանաչելու վրայ, և ցոյց տուաւ այդ թերութիւնն յառաջ եկած պատմութեան տարւածութիւնը քրիստոնէական դատաւարի:

— Ժողովուրդային թափի կենտրոնը մեծ յայրիկի տակ այսօր տեղի ունեցաւ Ս. Թարգմանիչի դպրոցի տարեկան հանդէսը, զոր ըստ նաեւ և վարչի տեսչի Տ. Կիրեղ Վրդ. Ս. Գառաբաբը Հայրը Նախագահեց, ներկայ էին բոլոր միապետներէն եւ խառն խաղաղութիւն Ժողովրդեան: Մանկապարտեղի և Նախադիմարանի բոլոր կարգերը իւրաքանչեւ իմ եղան, երեցեցին, պարեցին, արտասանեցին, արմատաւորեցին. ներկայացուցանեալ տառի, և պարեցին ամբողջ տարւած մը իրենց գնահատելի աշխատութիւնները, ընդհանուր գնահատութիւն պատահաւորի: Երկուստեք իւրաքանչեւ, առաջինէն 42 մանուկներ, երկրորդէն՝ 14 աղջիկներ եւ 6 մանչեր: Տ. Կիրեղ Վրդ. ազգու հում ար խօսեցաւ, ծնողներուն յիշեցնելով իրենց պարտականութիւնները՝ իրենց դասակիներուն եւ դպրոցի հանգէպի փոքրիկներուն ու մեծներուն վայելար կանները անձամբ յանձնեց Ս. Գառաբաբը Հայրը, պատշաճ խորախօսութեամբ:

● Կշ. 3 Օգոստոս. — Ս. Գառաբաբը որ Տ. Եղիշէ և Տ. Տիրայր վարդապետներու հետ Նա-

(*) Նոր տեղեկութիւններ իմացուեցաւ այդ պատմական հայտնակին մասը: Հանգիստ իր բարի հոգեւոր: Խ. Ս.

գարէթ քացած էր երեկ, արձակուրդի մեկնող աշակերտաց օթւանի պատարաստութեան գործով, վիրադարձաւ այսօր։

● Դշ. 4 Օգոստոս — Տ. Նորայր Վրդ. մեկնեցաւ Անթիլիաս, ուր պիտի շարունակէ կրիական դրօշմանքի տեսչութիւնը։

● Եշ. 5 Օգոստոս — Օգոստոսի Վէրլիֆ Նօլի կղերականացի տեսչը, յիշուած ժառանգաւորներու հետ միասին, այցելեց պատրիարքարան, ուր Ս. Փատրիարք Նայրբ բնութենէ զիրենք մեծ դանդիկն մէջ։ Տեսուչին յարգալից սիրջ ուղարկեցին պատարիարան Ս. Փատրիարք Նայրբ սիրբ խորհուրդներով։ Ապա անկիւքան տեսչը և ժառանգաւորք այցելեցին մեր ժառանգաւորացը եւ Ս. Աթոռայ կրօնականեան Մատենադարանը, ուր մեր վարդապետներուն և սարկապետներուն հետ բարբառեցան պատուայ թէյանդիկն մը շուրջ։

● Եր. 6 Օգոստոս — Վազգան Վարդապետի կիրակամուտի առթիւ. Ս. Փատրիարքը շնորհապատի թափարով առանձնորդուեցաւ ի Մայր-Տաճար, ուր, յետ ժամերգութեան, Դաւթի եւ Յակոբայ Տառնեղոս Նախատեսիկ եւ կատարուեցաւ, ըստ ականդակի սովորութեան. զի վարդապետը նոյն առիթն Ս. Աթոռայ տուն է Սըբրոց Յաղորդանք համար, ի հետեան ալն աւանդութեան թէ Տեսուչները վարդապետին է որ ժառուցած է իր առաջին ու պատարագը։

● Կիր. 8 Օգոստոս — Ս. Փատրիարք Նայրբ պատարագեց վարդապետի տանին առթիւ և քարոզեց, Թափարի տեսարանին մէջ Յիսուսի, Մովսէսի և Եղիայի առընթերցանութեան պատմութիւնը ինքնագրուած, ընդարձեց առ ժամածմար թէ միայն սէրը, աստուծային այդ առաքելութեանը, քաւական պիտի ըլլար վարդապետ մարդկային կեանքը, եթէ աշխարհ ընդունակ չըլլար չարին աշխարհի մեղքին ներգործութեանը, ուր իր բառով եթէ մարդիկ հեղաշահներ ըլլային։ Ասոր համար է որ աստուծային անհատ ժառանգութեան տնօրինում է որ մեր կեանքին վրայ, սիրով հետ, իրենց ազդեցութիւնը ունենան նաեւ օրէնքը, իր սանձ մարդկային ազատութեան, և նախանձայնութիւնը, իրեն խրան կամքին։

— Կէս օրէ վերջ, Նաղարէթ մեկնեցաւ. արձակուրդի համար, աշակերտութեան ա. խումբը. սարկապետներէն իւրեւ և նախապատրաստական դասարանը, հանդուրժեամբ Փօր-Տեսուչ Տ. Աթոռն Արեղայի։

● Բշ. 9 Օգոստոս — Վարդապետի մեղեկացի ու պատարագը ժառանգուեցաւ ի Ս. Փրկիչ. գերեզմանատան եկեղեցին. Գարոնց Տ. Նայրբի վրդ., որ տպաւորիլ բառերով քայքայեց թէ քրիստոնեան կեանքին արժէքը պէտք է միշտ փնտէր վիշտին մէջ նոյն ինք. որպէսզի կարենայ մահուան խորհուրդը լուսաւորել անմահութեան հասնուի։

● Եշ. 12 Օգոստոս — Երուսաղէմ մնացած աշակերտները Գարոնեան վանքին հովոցը անցուցին առաջիլ օրերին։

● Կիր. 15 Օգոստոս — Ս. պատարագի միջոցին, որ ժառանգուեցաւ ի Ս. Գարոնիւն, քարոզեց Տ. Տիրան Վրդ., որտաքաւորէն քայքայեց զգերազանցութիւնը գերբնական ու

րէնքներով կառավարուած կեանքին՝ ի վերայ բնական օրէնքներով կառավարուածին։

● Եշ. 19 Օգոստոս — Վարդապետը և աշակերտք Գարոնեան անցուցին օրը. Ս. Փատրիարք Նայրբ, Տ. Շնորհք և Տ. Ոսիկ արեղանքուր հետ խմաւոր գիրմանակաւ հրաւորեցին անտուց անցուց օրը։

● Կիր. 22 Օգոստոս — Տ. Յուսէփ Վրդ. քարոզեց Մայր Տաճարին մէջ. վերածնորէն քացատրելով Մտթ. ԹԱ. 28-31ի առակը, շնանց հասկընէ թէ Աստուծոյ պատուէրներուն հանդէպ պարտականութիւնը ոչ թէ խօսքով այլ գործով պէտք է կատարուի. այդ մասին եթէ զանցաւորութիւն իւր տեղի ունեցած ըլլայ, մարդ կըրնայ քաւիկ զայն, երբ խցմտօրէն անդադարուանայ իր թերութեան վրայ և լրացել զայն։ Արեւն ինք մեծ մեղաւորն այլ, զզլայով. կը բանայ իր առիւն երկնից դուռը։

● Բշ. 23 Օգոստոս — Երկու տեղ քաւաւան անգղիացի ուխտաւորներ, որոնց տանը քաւաններ, այցելեցին Ս. Փատրիարք Նայրբ, որ ընդարձեց զիրենք մեծ զանգիւն մէջ, օրնուրութեան և սիրով։

— Մեր վարդապետները և սարկապետները անկիւքան Սեղծ Տօրն եկեղեցւոյ յարակից մէկ սրահին մէջ այսօր ներկայ գտնուեցան պատուոյ թէյանդիկն մը, զոր վերլիֆ Նօլի ժառանգաւորները տուին իրենց։

● Եշ. 26 Օգոստոս — Ս. Փատրիարք Նայրբ, որ Գշ. դարձաւ Նաղարէթ իր քայքայ, Տեսուչ Տ. Եղիշէ Վրդ. և ուսուցչիլ Պ. Տ. Պէրպէրեանի հետ, արձակուրդի ժամածած աշակերտներուն այցելու համար, մայր վերադարձաւ. զիշեր մը մնացեւ իր Նաղարէթ, և քիշեր մը Տիրեղանան ծովային Թաղայի գերբնական հրաշքանցը. այդ առթիւ կրկին այցելելով կաթառնաւոր, Բեթաւայիցայի, Մակուլայի, Գորգիւնի, հայրն աւերակները, երանքութեան յետը, հացերու քաղցածութեան հրաշալիքը, և այլն։

● Եր. 28 Օգոստոս — Տ. Աթոռն Արեղայ և արձակուրդի գացած սարկապետներու և աշակերտք առաջին խումբը այսօր դարձաւ Նաղարէթին։

— Երեկոյին, Ս. Փատրիարք Նայրբ գլխաւորութեամբ շնորհապատիւ տուաւ գործունեցաւ Ս. Կուսէն Գերեզմանի եկեղեցին, ի Գերեզման, ուր կիրակամուտի և վերափոխման նախատեսանիկ ժամերգութիւն կատարուեցաւ։ Միասին նուազ և աշակերտք մինչև կէս քիշեր մնացին, հեղու և վաղուան քիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւն կատարելով։

● Կիր. 29 Օգոստոս (վերափոխում Ս. Կուսէն) — Առաւօտեան զերշաքաւորէն նախապատկեց Տ. Մկրտիկ Սրբապետ, որ Ս. Կուսէն գերեզմանին վրայ պատարագեց հանդիսի, և սրտաշարժ քարոզ մը խօսեցաւ Մարիամի աստուածային մայրութեան վրայ։

● Բշ. 30 Օգոստոս — վերափոխման Միտելցի առթիւ Ս. Փատրիարքը ժառանգուեցաւ ի Ս. Փրկիչ. Պատարագեց և քարոզեց Տ. Եղիշէ Վրդ. շերտի սպաւորաց. զի նոցա միխիթարեան ընտանին ձմեռայն թիւիւն մէջ պիտի հրատարակուի այս քարոզը։